

לימוד משנה וחברות משנה בעת החדשה

אהרן ארנד*

בין שלושת ספרי היסוד של עם ישראל: המקרא, המשנה והתלמוד, המקופחת היא המשנה. חומשי התורה והפטרות הנביאים (וחמש מגילות) הם חוק מרכזי בעבודת בית הכנסת; התלמוד הוא ספר הלימוד העיקרי בכל מרכזי התורה מאז חתימתו, ואילו המשנה לא חדרה לעבודת בית הכנסת (פרט למסכת אבות ולפרקים 'במה מדליקין' ו'איזהו מקומן'¹) ואף לא למרכזי התורה ולרוב רובו של עולם הישיבות. בשורות הבאות נצביע בקווים כלליים על הרקע להתעוררות ללימוד המשנה כחיבור בפני עצמו בעת החדשה (לאחר גירוש ספרד), לאחר מכן נתאר בהרחבה את המוסד חברת משניות, ולבסוף נציג לראשונה קובצי תקנות אחדים של חברות משנה.

ההתעוררות ללימוד משנה

כידוע, המשנה כיצירה עצמאית נזנחה בימי הביניים וברוב התפוצות לא נלמדה כחיבור בפני עצמו. יוצאי דופן בארצות המערב היו אזורי איטליה-ביזנטיון (יוון ודרום איטליה), שבהם למדו משנה, כמוכח מכתבי יד שלה שהועתקו באזורים אלה ונשתמרו.² אף בעת החדשה היה מעמד המשנה באיטליה רם, והיה זה אפוא המשך טבעי. ואכן, מתכניות לימודים שנתחברו באיטליה עולה שהמשנה שובצה כנושא

---

* המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ על מעמדה המיוחד של מסכת אבות, המתבטא בפרשנות הרבה שנכתבה עליה ובחזירתה לסידור התפילה, ראה י"י כהן, מקורות וקורות, ירושלם תשמ"ב, עמ' 73-40; י"ש שפיגל, מסכת אבות עם פירוש מרכבת המשנה לר' יוסף אלאשקר, לוד תשנ"ג, מבוא, עמ' 19-16; י' גרטנר, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 73-59; נ' אילן, "רדיפת האמת" ו"דרך לרבים": עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולידו, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 45-35; ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 52-37, 255-278. על 'איזהו מקומן' ראה י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשמ"ח, עמ' 70. על 'במה מדליקין' ראה י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 344-346; א' אייזקס, מקומו של בית הכנסת בחברה האשכנזית והיחס אליו בימי הביניים: מחקר אנתרופולוגי והיסטורי, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 146-151.

² ראה י' זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, III, ירושלים תשמ"א, עמ' 250-215; ע' שבת, 'לימוד המשנה בין רבותינו הראשונים על פי הממצאים בפירושים סביב הלכות הרי"ף', עלי ספר, יט (תשס"א), עמ' 67-49. למצב באיטליה-ביזנטיון ראה זוסמן, שם, עמ' 222-220, 234-236. וראה כעת: מ' ברויאר, אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 129-133.

לימודי כבר בגיל צעיר.³ בשנת 1782 פרסם ר' נפתלי הרץ וויזל (1725-1805) מסמך בשם 'דברי שלום ואמת' ברוח ההשכלה, התובע לשנות את החינוך היהודי ולהעמידו על יסוד הומאני לצד היסוד הדתי. המסמך נדחה בלשון חריפה על ידי ר' יחזקאל לנדא מפראג ור' דוד טעביל מליסא, אך חכמי איטליה תמכו בו. הם פסקו כי דברי וויזל על-אודות לימוד מקרא, משנה ולאחר מכן תלמוד יסודם בהררי קודש, היינו המשנה באבות (ה, כא): "בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה... בן חמש עשרה לתלמוד", ואף העידו שכך נהגו בוונציה מימי קדם וכך הוא בזמנם בכל איטליה, "ולא כמו שעושים בערי אשכנז".⁴ התיאור לעיל מתאשר גם ממבט על פרשני המשנה. הפרשן הראשון של כל המשנה אחרי הרמב"ם היה ר' עובדיה (1450-1510, בקירוב) מברטנורא שבצפון איטליה, ומקרב כעשרים פירושים מקיפים (לפחות על סדר אחד) למשנה שנתחברו במאות ט"ז-י"ח ושנדפסו עד שנת 1800, ארבעה הם של חכמי איטליה.⁵ את מעמד המשנה באיטליה-יוון יש להבין על רקע ההשפעה שהיתה לאזור זה מצד המרכז הארץ-ישראלי, בו היה למשנה מעמד עצמאי.⁶ אולי יש להבין מעמד זה גם כחלק ממערכת שלמה של תחומים בהם נתייחדו יהודי איטליה משאר גלויות וביניהם גם תוכני הלימוד, שכללו גם מקרא ולשון וגם לימודים כלליים.⁷ שיטת

³ בתכנית הלימודים של ר"י אלימנו במחצית השנייה של המאה ה"ט, כלולה המשנה עם פירוש רמב"ם בחומר שעל ילד ללמוד מגיל ארבע עד י"ג, ראה מ' אידל, "סדר הלימוד" של ר' יוחנן אלימנו, תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 304. בתכנית לימודים של תלמוד תורה בוירונוה מסוף המאה הי"ז ומאמצע המאה הי"ח עולה כי בגיל צעיר למדו בשנה מספר ימים בשבוע משנה עם ברטנורא, ושנה לאחריה משנה עם תוספות יו"ט. ראה ר"ש אסף, מקורות תולדות החינוך בישראל (בעריכת ש' גליק), ח"ב, ניו יורק וירושלים תשס"א (להלן: אסף, ב), עמ' 302-300, 310.

⁴ ראה רנ"ה וויזל, מכתבים שונים, וינה 1827, עמ' 81 ואילך [=אסף, ב, עמ' 228, 230]. נציין עוד עדויות מעטות על מעמד המשנה באיטליה. בספר הזכרונות המיוחס לר"ש אבוהב (1610-1694) שהיה רב בוונציה, נכתב: "יש שמושיבים התלמידים ימים רבים בלמוד המקרא, ויש שרצין מיד לגמרא, ויש שלומדין תחילה במשנה בפירושה גם בעל פה, כמו שעושין בארץ ישראל ובמקומות אחרים והיא הדרך הנכונה". ר' ישראל געץ, מדפיס המשנה בוונציה תס"ד, כותב בהקדמה: "זכיתי ולמדתי שיתא סדרי משנה בעל פה עם הפירוש רבינו משה בר מיימון ובתוספת יום ט"ב... אשרי עין ראתה כל אלה בק"ק ויניציאה המפוארה, מחכמי היא עטירה, רובם ככולם מחכמי העיר הנ"ל יודעים שיתא סדרי משנה בע"פ ולומדים בתדירה... וכל חכמי ויניציאה יודעים ש"ס משנה בהבטת מילים מבחינת בחלוקת הפעלי' להי"מין ולהשמ"אל הרפ"א והד"גש קוראים ושונים בכל חודש וחודש". על ר"מ זכות מעיד החיד"א, שם הגדולים השלם, ירושלים תשל"ט, בערכו, כי ידע ש"ס משנה על פה. ריש"ש סיניגאליא, נזיר שמשון, פיסא תקע"ג, הקדמה, מספר שאביו שנה כל ימיו משניות, "סדרא אחת ליומא כאשר ירוץ הקורא ושפת אמת היתה בפיו כמו חלב חטה ובין (!) שמונים שנה לא היה מזיג רישיה אבי סדיא עד גמר סדרא אגב ריהטא" (וראה להלן הע' 21). לימוד על פה ובכמות רבה מלמד שגם הגורם הקבלי (שיתואר להלן) השפיע על הלומדים באיטליה.

⁵ קול הרמ"ז לר"מ זכות (1625-1697), הון עשיר לר"ע חי ריקי (1688-1743), שושנים לדוד לר"ד פארדו (1710-1792) ובית דוד לר"ד קורניאלדי (1718-1790). רשימת פירושים למשנה שנדפסו ערך פ"י הכהן, אוצר הבאורים והפירושים, לונדון תשי"ב, עמ' 1-12.

⁶ ראה זוסמן (לעיל הע' 2), עמ' 234 ואילך.

⁷ ד' רפל מנה במניין תכניות הלימודים לפי סוגים את זו של חכם איטלקי, ר"י אלימנו (לעיל הע' 3), כבעלת היקף הנושאים הרחב ביותר. ראה ספרו שבע החכמות: הויכוח על לימודי חול

הלימוד הנזכרת אצל רבנו תם (קידושין ל ע"א תוד"ה לא) שהיא התמקדות בתלמוד, שכן "גמרת בבל כלול מכולם", נתקבלה ואומצה בתפוצות רבות, אך לא באיטליה. גם בירושלים לא הוזנח לימוד המשנה. בשנת 1495 למדו בה בביכ"נ אחד מדי יום אחרי התפילה משנה ותלמוד במשך שלוש שעות, כעדות תלמיד רע"ב שעלה מאיטליה, ובמספר ישיבות בה נהגו בראשית המאה הט"ז ללמוד לעת ערב פרק משנה עם פירוש רמב"ם.⁸ בישיבה של ר' יעקב האגיז (1620-1674), בעל הפירוש הארוך 'עץ החיים' על המשנה, למדו התלמידים לצד תלמוד וספרי הלכה גם משנה, ובין תלמידיו היו שידעו את כל המשנה או סדרים אחדים ממנה בעל פה.⁹ באמצע המאה הי"ח למדו במספר ישיבות בירושלים מדי יום אחר הצהריים פרק או שלושה פרקי משנה עם פירוש רע"ב ותוי"ט.¹⁰ את המצב בירושלים יש לזקוף למסורת הארץ ישראלית הקדומה (הנ"ל) על-אודות המשנה כיחידה ספרותית עצמאית, ואולי יש לראות כאן גם מעט השפעה איטלקית: רע"ב עלה לירושלים בשנת 1488 ובה השלים את פירושו, מקצת התלמידים בעיר במאה הט"ז היו ממוצא איטלקי, ובכלל ידועה הזיקה הרבה שהיתה בין יהודי איטליה ליהודי ירושלים במאה הט"ו.¹¹

בשאר מקומות היתה בעת החדשה התעוררות מסוימת בלימוד המשנה, אך רק בקרב בעלי הבתים, כפי שיתואר להלן.¹² בישיבות ברחבי אירופה נותרה ההתמקדות בתלמוד ובפרשניו. יסודה של ההתעוררות בשני גורמים מהותיים, שעוררו חכמי ישראל במאה הט"ז, גורמים שלעיתים נשתלבו זה בזה: התועלת החינוכית-פדגוגית ורעיונות שצמחו בהגות הקבלית.

א. תועלת חינוכית-פדגוגית: היו מחכמי ישראל בראשית העת החדשה שראו חשיבות בלימוד משנה כמקצוע נפרד מן התלמוד ולא כחומר הנלמד במסגרת התלמוד. המפורסמים בכיוון מחשבה זה היו חכמי פראג ובראשם המהר"ל (נפטר ב-1609), אשר סבר שבאמצעות לימוד משנה בגיל צעיר יוכל הנער להיות בקי בדינים וגם

ביהדות, ירושלים תש"ן, עמ' 69-70, 77-79. וראה גם ב' ריצ"לר, 'חינוכן ושיחתן של בנות עשירים באיטליה בימי הרינסאנס', אסופת קרית ספר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 275-278.
⁸ ראה המקורות אצל א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 97.

⁹ ראה ר"מ האגיז, משנת חכמים, טשרנוביץ תרכ"ד, מט ע"ב. הדרישה לזכור על פה היתה שם ביחס לכל מקצועות הלימוד ולא למשנה בלבד, משמע שהיזמה לא נבעה מההשקפה הקבלית (הנזכרת להלן). ר"י האגיז כותב בהקדמה לפירושו למשנה כי הרבה ללמוד משנה בשל התועלות שמנה הרמב"ם בהקדמה לפיהמ"ש שלו. הוא אף הבחין בחומר הנלמד בין סוגי תלמידים: "בעל הכנה", היינו בעל כשרון, ילמד מקרא עד גיל שש-שבע ולאחר מכן ילמד תלמוד, ואילו ילד ממוצע ("כללות הלומדים") ילמד עד גיל בר-מצוה מקרא והלכה ויומיים-שלושה בשבוע משנה עם פירוש רע"ב ומעט תלמוד עם רש"י, ואם לאחר בר מצוה ימשיך ללמוד יהיו לו המקרא והמשנה שלמד לעזר, שכן לימוד משנה עם פירוש רע"ב "הוא מפתח גדול להכנס בו ללמוד ההלכה". אם יפנה לאומנות ומסחר, יהיה לפחות בעל מטען תורני (ראה משנת חכמים ה ע"א). הבחנה דומה מצויה אצל ר"ג טייקוס, תורת קטן, אמסטרדם תקכ"ה, דף פד ע"א (ר"ש אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל [בעריכת ש' גליק], ח"א, ניו יורק וירושלים תשס"ב [להלן]: אסף, א], עמ' 579-580).

¹⁰ ראה ר"ש חזון, המעלות לשלמה, נא אמון תרנ"ד, קב ע"ב, מובא אצל אסף, ב, עמ' 481-482.

¹¹ ראה דוד (לעיל הע' 8), עמ' 11 הערה 17.

¹² מדובר בעיקר בשכבת הביניים של בעלי הבתים, ראה להלן, ליד ובהערה 83.

לעבור לעסוק במשא ומתן התלמודי, כי המשנה היא היסוד והבסיס לתלמוד. לדעתו, המעבר המהיר בימיו ממקרא לתלמוד תוך דילוג על המשנה אינו נעשה ממניע ראוי, אלא מיוהרה ומשאפה למעמד בחברה הבא מלימוד התלמוד ופולפולו.¹³ דברים אלה עוררו ללימוד המשנה אצל נערים ומבוגרים, כעדות תלמידו ר' יו"ט ליפמן הלר (1579-1654). בהקדמה לפירושו למשנה 'תוספות יום טוב', שחיבר כחלק מאותה התעוררות, העיד שבהשפעת רבו החלו הן בפראג והן בקהילות נוספות, "קרובות ורחוקות", ללמוד משנה בקבוצות: "נתחברו חבורות חבורות, כיתות כיתות מלכי, מאן מלכי רבנו, ומתעסקין יום יום פרק מפרקי המשניות וחוזרין חלילה חלילה". ר' שלמה אפרים מלונטשיץ (1550-1619) הציע שינויים דומים בסדרי הלימוד, ואף הוא העיד שבכל בתי הכנסת בפראג לומדים "בחברותה" אחר התפילה פרק משנה, שהוא חומר לימוד מתאים לבעלי הבתים שאינם מסוגלים ללמוד הלכה (=תלמוד) מחוסר כשרון או זמן. ר' שלמה אפרים קרא להרבות בלימוד משנה, במיוחד לאחר שנדפס הפירוש המסייע 'תוספות יו"ט'.¹⁴ מאוחר יותר הביעו אך מעטים הזרקה דומה, בהשפעת המהר"ל או באופן עצמאי.¹⁵ ייתכן כי הגר"א מוילנא (1720-1797) הוא הבולט ביניהם, אשר כעדות בניו בהקדמה לביאורו על שו"ע או"ח, הציע לתלמידיו ללמוד לפי הסדר; תחילה להיות בקיא בכל המקרא, לאחר מכן "להיות ששה סדרי משנה שגורה בפיו עם כללות פירושיה המפורסמות... אחר הזהיר על דרכי העיון בים התלמוד". אף פירושו על זרעים וטהרות, 'שנות אליהו' ו'אליה רבא', שתלמידיו כתבו על פיו, מעידים על מעמדה העצמאי בעיניו. מסתבר שדעתו על סדר הלימוד נבעה מגישתו המקורית הכללית לדרכי הלימוד ותוכניהם ולא מדברי מהר"ל.¹⁶ מכל מקום, דבריו לא השפיעו השפעה ניכרת על עולם הלומדים.

ב. השפעה קבלית: חכמי הקבלה בצפת במאה ה"ז פיתחו השקפה מיוחדת בדבר הזיקה שבין המשנה לתורה: התורה שבכתב מסומלת במידת תפארת, המייצגת את

¹³ ראה א"פ קליינברגר, המחשבה הפדגוגית של המהר"ל מפראג, ירושלים תשכ"ב, עמ' 135-138. לעניין היוהרה: ר' יוסף שטאטהאגן (1640-1714) בספרו דברי זכרון (אספ, א, עמ' 159) כותב שבחורים התביישו ללמוד מקרא ומשנה משום שלא נחשבו כחיבורים ראויים ללימוד. ובצוואת ר' יעקב מליסא (נפטר ב-1832), בתוך: צ"י מיכלזאהן, ספר תולדות יעקב, ורשא תרע"ד, עמ' 21, צויינה מעלת לימוד המקרא והמשנה, שבהם אין חשש ללימוד שלא לשמה הקיים בלימוד תלמוד, ונראה שלאותה יוהרת פלפול כיוון.

¹⁴ רש"א לונטשיץ, עמודי שש, ורשה תרל"ה, יח ע"א, סא ע"ב.

¹⁵ ר"ש הורוביץ (1600-1660), רב בפראג ובמקומות נוספים, ציין את לימוד המשנה באמסטרדם קודם ללימוד התלמוד ועודד אותו, ראה אספ, א, עמ' 119. ר' משה ליפשיץ (נפטר אחרי 1642), מגדולי התורה בפולין, בהקדמה לפירושו למשנה לחם משנה, קראקא שצ"ז, שיבח, אולי בהשפעת מהר"ל, את לימוד המשנה בגיל הנערות קודם לתלמוד. נינו של מהר"ל, ר' יאיר חיים בכרך (1638-1702), שו"ת חות יאיר, למברג תרנ"ד, סי' קכד, כותב שיש ללמוד משנה קודם לימוד התלמוד; הוא אף העיד שבצעירותו למד עם רבו כל יום פרק משנה. על ר' צבי אשכנזי, 'ה'חכם צבי' (1660-1718), מעיד בנו, היעב"ץ, מגלת ספר, ורשה תרנ"ז, עמ' 46, שבהיותו בלבוב פעל לכך שילמדו לפי המתכונת המוצעת במשנה באבות (ה, כא), שכן שם "נעשים רבנים שועלים קטנים דאפילו מקרא לא קרו גם במשנה לא ידעו".

¹⁶ על השקפתו על-אודות לימודי חול נכתב הרבה. על גישתו המיוחדת ללימודי קודש נכתב מעט, ראה למשל ר' שוח"ט, 'יחסו של הגר"א לפולפול ובעיית המסורות בעל פה', שנה בשנה, תשנ"ח, עמ' 337-348.

עולם הזכר (=הקב"ה) בקבלה, ואילו המשנה נתפסה כהתגלמות התורה שבעל פה, והיא מסומלת בספירת מלכות, המייצגת את הנקבה (=שכינה). השכינה מתגלית בזכות לימוד המשנה, והיא אף מוצגת כמשנה בעצמה. ידועות היו חוויות התגלות של מקובלים בעקבות לימוד המשנה, ומפורסמות שיחותיו של המגיד, שהוא השכינה עצמה, עם ר' יוסף קארו, שהתרחשו על רקע שינון המשניות של מרן.¹⁷ מקובלים אחדים אף עמדו על זהות האותיות בתיבות משנה ונשמה ועל כך שיש בלימוד המשנה תיקון ותועלת לנשמה, שלימוד זה "עושה סולם לנשמה שתעלה למעלה למדרגה קמא".¹⁸ השקפות אלה הביאו להתעוררות בלימוד המשנה ובשינונה בצפת, כפי שעולה מעדויות על מנהגים ותקנות בדבר אמירת משניות בקרב חבורות בזמנים קבועים, כגון בסעודה קודם ברכת המזון ובליל שבת,¹⁹ ואמירת מסכת שבת במהלך השבת תוך הדגשת ההקבלה שבין כ"ד פרקי המסכת לכ"ד קישוטי השבת.²⁰ מקובלים אף ניסחו הדרכות בדבר לימוד המשנה: ר"י קארו, למשל, ציין שבזמן הארוחה יש להרהר במשנה ובסופה יש ללמוד פרק משנה,²¹ ור"ח ויטאל ציין כוונות קבליות שיש לכוון בעת לימוד כל סדר וסדר.²² מצוי גם עידוד של ידיעת משניות בעל פה, ואף יש עדויות על לומדים שידעו סדר או שניים, ואפילו את כל ששת הסדרים על פה.²³ חכמי צפת במחצית השנייה של המאה ה"ז פירשו את "בן עשר למשנה" כמכוון ללימוד על פה.²⁴ רבנים במקומות מרוחקים מצפת אשר הגיעו אליהם השקפות המקובלים עודדו

¹⁷ על השקפת מקובלי צפת על-אודות המשנה ועל משמעותה המיסטית בעיניהם ראה ר"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 242-258. וראה שם, עמ' 255, שכבר בהיות ר"ק בתורכיה הוא הרבה בלימוד משנה. הדבר מצוי גם אצל ר"ח ויטאל, ראה L. Fine, 'Recitation of Mishnah as a Vehicle for Mystical Inspiration: a Contemplative Technique Taught by Hayyim Vital', *REJ*, 141 (1982), pp. 183-199.

¹⁸ ראה ורבלובסקי, שם, עמ' 253-254.

¹⁹ בהנהגות ר"מ קורדובירו, למשל, נזכר ללימוד משנה בכל שבת ולדעת על פה בכל שבוע לפחות שני פרקי משנה. ראה אסף, ב, עמ' 440. ור"א וידאש, ראשית חכמה, ירושלים תשמ"ד, ח"ג, עמ' שמב, מספר שיש מדקדקים לקרוא בכל יום פרק אחד מכל אחד מששה סדרי המשנה "ויש לזה רמז על דרך האמת". וראה רונית מרוז, 'חבורת ר' משה בן מכיר ותקנותיה', פעמים, 31 (תשמ"ז), עמ' 45-47.

²⁰ ראה א"א אורבך, 'משמרות ומעמדות', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 309-313.

²¹ ראה מגיד מישרים, פתח תקוה תש"ן, עמ' 2 ('אזהרות ותיקונים'). ר"ק עצמו נצטווה ע"י המגיד ללמוד כמות רבה (מגיד מישרים, בהר): "תחזור סדר זרעים ליל שבת... וסדר טהרות תקראהו פעמיים בשבוע".

²² ראה ר"ח ויטאל, פרי עץ חיים, ירושלים תשמ"מ, עמ' שנט-שס.

²³ ר' אברהם ברוכים, תלמיד ר"מ קורדובירו, מעיד: "רוב בעלי תורה לומדים משנה על פה, ויש מהם שני סדרים ויש שלשה", ראה אסף, ב, עמ' 441, ושם, עמ' 419-421. על ר' יוסף אשכנזי (1530-1580 בערך), ה"תנא" מצפת, העיד ר' שמשון באקי כי ידע את כל ש"ס המשנה בעל פה, ראה ירושלים, בעריכת א"מ לונץ, ב (תרמ"ז), עמ' 145. ר' יוסף מטראני (1568-1639) מעיד על עצמו ששינון על פה מספר סדרי משנה, ראה ח' בנטוב, 'רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני, שלם, א (תשל"ד), עמ' 213. (וראה גם להלן, ליד הע' 46, דברי ר"ח בן עטר).

²⁴ ראה ר"ש אוזידא, מדרש שמואל, ירושלים תשמ"ט, אבות, ה כג; ר"מ מכיר, סדר היום, ירושלים תשנ"ו, עמ' קפ. יצויין כי ב"צ דינור, בעולם ששקע, ירושלים תשי"ח, עמ' 29, סיפר

את לימוד המשנה. כך, למשל, כתב ר' שבתי הורוביץ (בן השל"ה) בצוואתו:²⁵ "קבלה בידי שאין אדם רואה פני גיהנם מי שהוא בקי במשניות... אפילו כשאתה יושב על השולחן לאכול ראה להחזיר איזה פרקים, וזהו חוזר חלילה כל ימיכם, עד שיהיו שנונים בפניכם כ'אשרי' כי דבר קל הוא". ר' ישעיה הורוביץ, השל"ה, שהושפע רבות מקבלת האר"י והעביר אותה לארצות פולין ואשכנז,²⁶ היה בעל גישה מורכבת. מצד אחד הוא כתב על לימוד משנה דברים בהשפעת הקבלה: "רוב העסק יהיה במשניות ללמוד ולחזור אותם בלי ערך ובלי הפסק... ואשרי הזוכה למשנה שיהיו שיתא סדרי משנה שגורים בפיו בעל פה, ואז עושה סולם לנשמה שתעלה למעלה למדריגה קמא, וסימנך משנה אותיות נשמה". אך מצד שני הוא גם ציין באותו המקום מספר פעמים שהלימוד יהיה מתוך הבנה, כגון: "האידינא שזכינו לפירוש הרמב"ם והרב ברטנורה שמבארים המשנה כפי ההסכמה שבתלמוד וגם כתבו פסק ההלכה הרי מעלת המשנה רבה".²⁷

אשר לרמת הלימוד: ר' שלמה שלומיל מיינשטרל כתב בשנת 1607, כי בבתי הכנסת בצפת לומדות כתות מדוי יום אחרי שחרית וערבית כל אחת חיבור מסוים, וכת אחת לומדת פרק משנה "עם פירוש",²⁸ משמע שמדובר בלימוד ממש. אלא שעדות זו, אליה מצטרפים דברי השל"ה לעיל, היא כנראה יוצאת דופן; לרוב לימוד המשנה על רקע ההשקפות הקבליות לא היה ממש לימוד טקסט, אלא היה זה שינון ואמירה על פה

שבימי לימודיו בחדר השגיח עליו דודו שילמד מדי יום נוסף על מה שלמד בחדר גם פרק ומאוחר יותר שני פרקים עם פירוש תפארת ישראל, ופירש לו את "בן עשר למשנה": "כשתהיה לבן עשר עליך להיות בקי במשנה". ביאורו של פרשן למשפט "בן עשר למשנה" אינו בהכרח ההסבר הפשוט הנראה לו; הביאור קשור להשקפתו על-אודות דרך הלימוד הראויה ולריאליה בימיו, ראה ש' גליק, "בן חמש שנים למקרא" בהגותם החינוכית של פרשני המשנה מהמאות ה"ב-הט"ו", הגות בחינוך היהודי, ה-ו (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 185-198.

²⁵ מתוך: ר"א הורוביץ, יש נוחלין, מהד' ח"י ולדמן, ירושלים תשנ"ג, עמ' שיא. וכמוהו גם ר' יעקב הורוביץ (אחי השל"ה) בצוואתו, בתוך אסף, א, עמ' 57: "כמה טובה כפולה ומכופלת אם תרגילו עצמכם שיהיו סדרי המשניות שגורים בפניכם ובקיאים בהם בעל פה, כי על כן נקראות בשם העצם שלהם תורה שבעל פה". ראה גם אסף, ב, עמ' 419-421.

²⁶ ראה א' וולפסון, 'השפעת האר"י על השל"ה', בתוך: קבלת האר"י (בעריכת ר' אליאור-י' ליבס), ירושלים תשנ"ב, עמ' 423-448.

²⁷ ראה ר"י הורוביץ, שני לוחות הברית, ירושלים תשנ"ג, ח"ג, עמ' י-יא. היו גם פרשנים שזיקתם למשנה באה מעולם הקבלה, אך פירושיהם נכתבו ללא כל הזיקקות לה. כך למשל פירושי המקובל ר' יוסף אשכנזי (הנ"ל, הע' 23), המצוטטים במלאכת שלמה לר' שלמה עדני (1567-1626), הם פשטניים. אף ר"ש עדני עצמו שהיה בילדותו בצפת ולמד אצל ר"ח ויטאל, ואף העיד על חשקו "ידיעת מעט מזער מסתרי תורתך" (ראה י' רצהבי, 'ר' שלמה עדני וחיבורו מלאכת שלמה', סיני, קו [תש"ן], עמ' רמט), אך פירושו בדרך הפשט והדקדוק ולא על פי רעיונות קבליים. גם בהקדמתו לא הזכיר את עולם הקבלה, ולעומת זאת הוא ציטט בהקדמה מקורות אחדים מחז"ל בשבח לימוד המשנה. רק בראש פירושו למסכת שבת העתיק מדברי ר"מ גלנטי על כ"ד פרקי מסכת שבת שנועדו לשבת שהיא מלכה המקושטת בכ"ד קישוטים, ואת המנהג לשנות בשבת מסכת שבת (ראה לעיל, ליד הערה 20). וראה א"א אורבך, מחקרים במדעי היהדות, ח"ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 708. וראה דברי ריו"ט ליפמן ה"ר, תוספות יו"ט, אבות, ב, ו, כנגד הפירוש הקבלי למלה "גולגולת".

²⁸ ראה דוד (לעיל הע' 8), עמ' 147.

בצורה "ריטואלית", והמשנה נתפסה כמעט כספר תפילה.²⁹ משום כך ברור מדוע לא דרשו המקובלים הנזכרים שעודדו לימוד משנה על יסוד השקפה קבלית, ללומדה עם פירוש מסוים ומדוע הם עצמם לא חיברו לה פירושים. יותר מכך: קריאת משניות בכמות רבה על רקע השקפות אלה, ולא מתוך מגמה להבינן או להבין באמצעותן את התלמוד, הביאה לכך שרבים לא הבינו את שקראו.³⁰ החיד"א ביקש לתקן מצב זה, ובדבריו על חשיבות לימוד משניות עם כוונות קבליות הוסיף שאדם שאינו מבין את דברי המשנה יבין לפחות את תיבותיה, שאם לא כן "יש מי שכתב דאינו נחשב לימוד כלל".³¹ ועוד נשוב לנושא זה בהמשך הדברים.

גם בין גדולי החסידות היו שציינו את חשיבות לימוד המשנה, והדברים באים על רקע הרעיונות שפיתחה הקבלה. לדוגמה: ר' מרדכי בר' שמואל, אב"ד בוילקאטש שבגליציה באמצע המאה הי"ח, כתב את 'שער המלך' (זולקווא תקכ"ב), חיבור פופולרי ביותר בראשית ימי החסידות המשלב דרוש ומוסר.³² והנה בסוף דברי מוסר על חודש אלול (שער א פרק ד) שילב המחבר מעין נספח המוקדש לעורר את העם ללמוד משנה, בציון התועלת הקבלית שבלימוד זה. הוא מעיד שב"קצת קהילות קדושות", כנראה הכוונה לקהילות גדולות ומבוססות, קיימת התארגנות קבועה כל השנה של לימוד משניות בבתי כנסת ובתי מדרש, והוא פונה אפוא לבני העיירות הקטנות שאינם לומדים במשך השנה, שלפחות בחודש אלול יתלכדו כולם "גדולים וקטנים זקנים ונערים" לשמוע שיעור משניות כל יום סמוך לתפילה. לדעתו, רבני הערים בכל מקום חייבים ליזום את הלימוד ולעורר את הקהל לכך. בנוסף על שתי האידיאולוגיות הנזכרות שעודדו את הפנייה אל המשנה היו שני גורמים נוספים שעודדו אותה: הדפוסים והפירושים.

השפעת הדפוס והפרשנות

מעמד המשנה עלה בתקופה הנדונה לא רק כתוצאה מדרישות רבנים אלא גם בשל תפוצתה, שכן התפוצה משפיעה ביותר על הרגלי קריאה ולימוד.³³ במספר בתי דפוס

²⁹ ראה למשל ברויאר (לעיל הע' 2), עמ' 132, 512. על רקע זה למשל מובן מדוע ר' מרדכי בר' שמואל הנ"ל, בעל שער המלך, מזכיר (שם) במשפט אחד את המנהג לומר בחודש אלול פרקי תהלים בסוף התפילה עם לימוד משניות.

³⁰ ר"מ מכיר (לעיל הע' 24), כותב במפורש שלימוד משנה בגיל עשר מכוון לגירסה בלבד, "שתתקיים לו לעת הצורך ואין אנו חוששים מן ההבנה, דלגרוס איניש והדר ליסבר". וראה הערה הבאה.

³¹ חיד"א, מורה באצבע, בתוך חורש מצ"ל, ליורנו תקמ"ו, סע' מג. נראה שהתכוון לר"א אבלי, מגן אברהם, שו"ע, או"ח, נ, ב. פוסקים אחדים דנו בשאלה אם קריאה כזו נחשבת לימוד. חכם ירושלמי במאה הי"ח, רחי"מ אריה, שער חיים על מקח וממכר לרב האי גאון, שאלוניקי תקע"ד, דף קמ ע"ב, דן בשאלת מקדיש שהתנה עם אדם שיקרא כל יום ח"י פרקים ויגמור המשנה בחודש, הלומד למד ימים אחדים ח"י פרקים בחצי שעה אך לא הבין את שלמד, וטען שהוא מעדיף ללמוד ח' פרקים עם רע"ב ותו"ט במשך שלוש שעות מדי יום ולהבינם. שאלה דומה ראה אצל ר"ז וולף לייטער, בתוך רנ"ג לייטער, שו"ת ציון לנפש חיה, ירושלים תשכ"ד, סי' לג.

³² ראה מ' פייקאז', בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 74-78, 153-156.

³³ ראה למשל שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 43-44, 204-209; ז' גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה', מחניים, 6 (תשנ"ד), עמ' 204-211; ברויאר (לעיל הע' 2), עמ' 269.

עבריים באירופה, בעיקר באיטליה, הודפסה המשנה כחיבור מנותק מהתלמוד החל ממפנה המאות ט"ו-ט"ז, והודות לכך היא נפוצה והתרחב מעגל לומדיה.³⁴ עד כמה התרחב מעגל הלומדים ניתן ללמוד מכך שלפי אומדנים שמרניים ביותר, תפוצת ספר נדפס גדולה פי מאה מזו של ספר בכתב יד.³⁵ המשנה נדפסה לראשונה עם פירוש רמב"ם בנאפולי בשנת 1492 (רנ"ב), אך פירוש זה לא התאים ללומד מתחיל. חיזוק משמעותי ללימוד המשנה בא כחמישים שנה לאחר מכן, עם הדפסת פירושו של רע"ב בוונציה (1548/9, ש"ח-ש"ט), שהיה כלי העזר המרכזי להבנת המשנה בעת החדשה. רע"ב לא כתב הקדמה לפירושו ולכן אין לדעת מדוע דווקא הוא נטל יזמה לפרש את המשנה ולא חכמי איטליה בדורות קודמים לו, אך אפשר שהדבר קשור לכך שהוא חי בראשית ימי הדפוס והיה מודע לכך שפירושו יודפס ויגיע לכלל הציבור. אפשר גם שהדפסת פירוש הרמב"ם למשנה המריצה אותו במפעלו. עד סוף המאה הט"ז נדפסה המשנה בלא פירוש כלל או עם פירוש רמב"ם או רע"ב. הדפסות אלה הגבירו כאמור את לימוד המשנה, אך גם את הדרישה לפירושים נוספים משלימים ומרחיבים, ואלה הביאו לחיזוק נוסף במעמד המשנה, בשל הזיקה הקיימת בין יצירת פירוש חדש לספר לבין לימוד הספר (ולחיפך).³⁶ בנוסף לכך, שני המניעים של הלימוד, הפדגוגי והקבלי, הביאו לדרישות שונות של הדפסת טפסי המשנה.

מן הלימוד שנבע מהצורך הפדגוגי התבקש פירוש שלם וברור. בקשה זו נתמלאה עם הופעת 'תוספות יו"ט', הפירוש הבולט במאה הי"ז, אשר השלים והוסיף על פירושו הקצר של רע"ב בלא להאריך ולפלפל. שני "תאומי צביה" אלה, כלשון בעל 'תפארת ישראל' בהקדמתו, נתקבלו בציבור והם הודפסו זה לצד זה פעמים רבות. לימוד המשנה בעזרתם הביא לעתים להזנחת לימוד התלמוד, גם בקרב שכבת הלומדים המסוגלת ללמוד תלמוד, בטענה שבמשנה כבר כלולה תמצית התלמוד, שכן פרשנים אלה התבססו על התלמוד ופרשניו.³⁷ לעומתם, פירושים שלא התאימו לצרכיו של

³⁴ ראה זוסמן (לעיל הע' 2), עמ' 236, הערה 89; ז' גריס, 'בין ספרות להיסטוריה: הקדמות לדיון ועיון בשבחי הבעש"ט', טורא, ג (1994), עמ' 174 הערה 10. על מידת התפוצה של המשנה יעיד הנתון שמביאה ברוכסון (הערה קודמת), עמ' 207-208: מרשימות ספרים שנתרו בקהילת מנטובה בסוף המאה הט"ז עולה כי אצל 97.4% מספריות המלומדים ואצל 19% מספריות ההמונים היו טופסי משניות מודפסים, בעוד שרק ל-10.2% מן המלומדים היו כ"י של המשנה, ולהמונים לא היו כלל כ"י של משנה.

³⁵ ראה J. Power, *A Handy-book About Books, For Book-lovers, Book-buyers, and Book-sellers*, London 1870, p. 158; ה' פטרוסקי, הספרים על מדף הספרים, פתח תקוה תשס"א, עמ' 125.

³⁶ על זיקה זו ראה למשל ש' עמנואל, ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 7-8. וביחס לפירושי המשנה: I. Twersky, *Rabad of Posquieres*, Philadelphia 1980, pp. 106-110. על פירוש רע"ב ראה י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ח"ב, תוספת, ירושלים תשס"ד, עמ' 249.

³⁷ כך למשל אירע בקהילות בליטא, כלשון ר' שלמה כץ, רב בפנינסק, בספרו הלכה פסוקה (על מסכת שבת), שקלאוו תקמ"ה, הקדמה: "בדורות הללו נתפשטו (!) המנהג בכל תפוצות ישראל ללמוד משניות בקביעות בכל יום וכמעט שהרבה מניחים מללמוד גמרא, וטעמם ונימוקי עמם באמרם כי הגאון רע"ב ותי"ט שפירשו המשניות קבצו הכל בקוצר כללו של דבר מן הגמרא. והנה הלומד משנה עם פירושו נחשב כאלו לומד משנה עם גמרא". החילוף נוצר לא מעט גם בשל הדמיון בתוכן ובצורה שבין רע"ב לרש"י ובין תוספות יו"ט לבין תוספות. בכרך (לעיל הע' 15),

הלומד הפשוט לא נלמדו, ומשום כך לא נדפסו יותר מפעם או פעמיים. כך למשל אירע ל'לחם משנה' לר' משה ליפשיץ, הדין בשיטות התלמודים ובפירושי הראשונים סביב המשנה. חיבור זה היה אחד הפירושים הראשונים שנדפסו (קראקא שצ"ז) וזכה להסכמות גדולי ישראל כמהרש"א ור"י סירקש (הב"ח). בעת הדפסתו השנייה באמשטרדם (תפ"ו) קרא ר' שלמה אאיליון, רב קהילת הספרדים באמשטרדם, ללמוד משנה ביתר שאת, שכן פירוש זה מצטרף כעת לפירושי רע"ב ותוי"ט. אך בפועל חיבור זה וחיבורים עיוניים נוספים שערכו השוואות בין סוגיות והתעמקו ופלפלו,³⁸ או אלה שדנו ברע"ב ובתוי"ט (כדוגמת 'קול הרמ"ז') לא נדפסו יותר מפעם-פעמיים, משמע לא נלמדו. עולם הישיבות לא נדרש למשנה כחיבור עצמאי וממילא מיעט לעיין בפרשניה, ולרוב בעלי הבתים חיבורים אלה לא התאימו.

הלימוד שנבע מההשקפה הקבלית היה תדיר בצורה שטחית. הדרישה המובאת אצל המקובלים לומר מדי יום מספר פרקים אילצה את הלומד להקדיש לכך כל זמן פנוי, כולל נסיעות בדרכים, ואף לוותר לעתים קרובות על קריאת פירושו הבסיסי של רע"ב. המדפיסים והפרשנים נתנו דעתם למציאות זו. וכך למרות שהמשנה זקוקה לתרגום מילים ולפרשנות, היא נדפסה לעתים בפורמט כפי עם פירוש רע"ב באותיות זעירות או בלא כל פירוש. דוגמה לדבר: המשנה שנדפסה כולה בכרך אחד קטן ועב כרס ללא פירוש בוונציה בשנים תצ"ז-תצ"ח. במקביל נתחברו פירושים קצרים יותר משל רע"ב, לרוב מבוססים עליו (ועל רמב"ם), כדי שלומד המשנה בחפזה ובדרכים יוכל לפחות להבינה בצורה מינימלית. כזה הוא למשל הפירוש הראשון שנדפס אחרי פירוש רע"ב, 'כף נחת' (וונציה שס"ט) לחכם המרוקאי ר' יצחק גבאי (מפנה המאות ט"ז-י"ז), שליקטו וכתבו בקצרה למשננים משנה בעל פה, אשר, כדבריו בהקדמה, "כמעט היתה קריאתם במשנה כצפצוף העופות, לפי שהם למדים בכרך הקטן בלא פירוש כקורא בספר החתום". הוא הדפיס את פירושו בפורמט קטן ובשני כרכים כדי להקל על הלומדים, "לשיהיה כל אחד משאו בחוקו בלכתו בדרך לעסקיו בין פונדתו לחלוקו, ולא יראה החוצה מצד דקותו".³⁹ פירוש זה היה פופולרי מאוד, כמוכח מכך שנדפס שוב זמן קצר לאחר ההדפסה הראשונה (וונציה שע"ד) ועוד פעמים רבות. כמוהו גם ר' אלישע בן אברהם (נפטר בשנת 1749) בעל הפירוש הקצר 'קב ונקי' (אמשטרדם תנ"ט), המבוסס ברובו על 'כף נחת', שרמז בהקדמת הפירוש על החשיבות הקבלית שבלימוד המשנה. במהדורה זו חולקה המשנה לכ"ט ימים, בשל המנהג שהיה במקומות רבים ללמוד י"ח פרקי משנה מדי יום ולסיים את כולה בחודש, שכן יש 522 פרקים במשנה דהיינו בדיוק מכפלת 18 ב-29. במנהג זה אחז אביו אשר ציוה עליו

בעודדו את לימוד המשנה, כותב שהדבר ראוי במיוחד כעת "שזכינו לפירוש הרע"ב שהוא ש"ס ממש".

³⁸ כגון עץ החיים לר"י חאגיז (ליוורנו תי"ג-תט"ו), חזון נחום לר' אליעזר נחום (קושטא תק"ג-תק"ה, זמנו בערך: 1663-1745) ופירושי הגר"א הנ"ל על זרעים (לבוב תקנ"ט) וטהרות (ברונא תקס"ב). אגב, בעל חזון נחום ציין בתחילת ההקדמה את התועלת לנשמה מלימוד משנה, ובסופה כתב שיש תועלת ללומד סוגיה תלמודית בהבנת המשנה עליה היא מוסבת – משמע שלא ראה בלימוד המשנה דבר עצמאי בלבד, אלא גם אמצעי להבנת הסוגיה.

³⁹ אמנם הכריכה היתה קשה. השימוש בכריכה רכה החל רק מאות שנים לאחר מכן, בשנת 1837 בלייפציג, ראה מ' הנדלזלץ, ספר, ירושלים-תל אביב תשנ"ח, עמ' 179, ומשניות בכריכה רכה נדפסו רק החל מהמחצית השנייה של המאה הכ'.

להמשיך בכך: "ח"י פרקים כל יומיא בכיוון שמהן, כנודע לאנשי קודש יודעי רזיא". המנהג היה קיים כבר במחצית הראשונה של המאה ה"ז ואולי עוד קודם לכן, ושורשו כנראה במסופר על רב ששת, שחזר על תלמודו כל שלושים יום.⁴⁰ ר' אלישע ציין בהקדמה שאת פירושו חיבר לבני דורו הקוראים מדי יום פרקים רבים אך אינם מבינים: "גירסא בלא בינה קיש קיש קריא". גם פירוש זה יצא בפורמט קטן כדי להקל על הולכי דרכים,⁴¹ והוא נתקבל בקרב הלומדים כמוכח מהדפסותיו הרבות. מאוחר יותר נדפסו פירושים נוספים בעלי אותה מגמה.⁴² ההשפעה הקבלית הביאה גם לניסוח ולהדפסה של תפילות קבליות שעל הלומד לומר. כך למשל במשנה שנדפסה בוונציה תצ"ז-תצ"ח (הנ"ל) היא חולקה לכ"ט ימים ללימוד י"ח פרקים מדי יום, ובראש כל סדר הובאה רשימת המסכתות ומספר הפרקים שבכל מסכת, וכן תפילת "לשם יחוד" ותפילה הכוללת בקשה מה' "שאזכה לבחינת נשמה דבריאה, אותיות משנה, ואל יעכב שום חטא ועוון והרהור את קריאת המשנה". המלה "קריאת" מדויקת לציון סוג הלימוד בקצב כזה.

לימוד משנה לפי סדר מיוחד עולה מהדפסת המשנה עם פירוש 'כף נחת' בקושטא בשנת 1644/5 (ת"ד-ת"ה). במהדורה זו נדפסו שתי סדרות ציונים: א. למסיים כל

⁴⁰ פסחים סח ע"ב, וראה על רב יהודה בראש השנה לה ע"א וברש"י ד"ה מתלתין. בשער של משניות שנדפסו באמסטרדם שצ"א, נכתב שההדפסה היתה "בכרך קטן למען ישאוהו בחיקם להגות בו בכל יום ח"י פרקים ובכל חדש ישלימו חקם". המגיה למשניות כף נחת, וונציה ת', אברהם בן שלמה חיים, העיד על ר' משה אטיאס שהיה "קורא ושונה בכל חדש וחדש" (ראה גם לשון ר"י געץ, לעיל הע' 4), ונראה שהכוונה למנהג זה. חלוקה זו מצויה גם בדפוס קושטא הנזכר להלן, והיא הומלצה על ידי רבנים, כגון המקובל ר' מאיר פופרש (נפטר בשנת 1662), אור הישר, פוזנא תס"ט, עמוד התורה, טו יב, ור"ח מוולאז'ין, ראה א' הכהן אשכנזי, ארחות חיים, סידור הגר"א, ירושלים תרצ"ה, סי' נה [=אסף, א, עמ' 604, 757]. על ר' נתנאל ווייל ה'קרוב נתנאל (1687-1769) סיפר בנו רי"ט ווייל, כי חזר מדי יום ח"י פרקי משנה, מובא אצל L. Löwenstein, Nathanael Weil, Frankfurt a.M. 1898, p. 40 [=אסף, א, עמ' 267]. ר"ג טייקוס (לעיל הע' 9), הרגיל את תלמידיו לחזור מדי יום על ח"י פרקים קריאה מהירה עד שנעשו בקיאים בכל המשנה בעל פה. לימוד י"ח פרקים ביום היה קיים גם במאה ה"ט בבגדד, ראה ר"י חיים, בן איש חי, א, ירושלים תשמ"ו, במדבר, ד. וכך גם נהג ראי"ה קוק, ראה רמ"צ נריה, שיחות הראי"ה, תל אביב תשל"ט, עמ' קצט. וראה לעיל הערה 31, ולהלן הערה 92.

⁴¹ ראה בהסכמת ר' משה יהודה הכהן, רבה האשכנזי של אמסטרדם, לפירוש. גם מדפיסי המהדורה של קב ונקי, הוראדנא תקנ"ב, כתבו בשער: "להקל על הקורא הדפסנוהו בכרך קטן בקומתו, להיותו אתו בבואו ובצאתו", והמביא לבית הדפוס, יצחק בר' אשר, תיאר את הסרבול של ספרים גדולים: "בעבור גודל המשא על הנושא בהדפסת סדרי משניות הגדולים עם כל פירושיהן לאו כל אינש יכיל לכוונ' דעת' בהו לקחת אותם תמיד ולשאת בחיקו ולחזור בהם תמיד כסידורן", ולאחר מכן ציין חשיבות הדפסת המשנה בפורמט כיס כי אזלו הספרים, ושיבה את לימוד המשנה בדרכים.

⁴² כך למשל כותב ר' חיים בן זכריהו, משנת חיים, אמסטרדם תצ"א, הקדמה, שהציבור אינו יכול להעמיק בפירושי רע"ב ותוי"ט ואילו 'כף נחת' העמיס לעתים על הלומד מספר פירושים וחסורי מחסרא וצריכותות, ולכן פירש בקצרה והדפיס בפורמט קטן ובשני כרכים עבור הולכי דרכים, "כי כל אחד ישאוהו בחיקו ובנקל ילמוד בנחת בשפת ברורה יחד גדולים וקטנים וגם הולכי דרכים עוברים ושבים אל ה' א-להיהם". אף ר"י ליפשיץ, תפארת ישראל, הנובר תק"צ, הקדמה, ציין שהמשנה עם פירושו תודפס "בכרך קטן אשר ינשא בחיק מהולכי על דרך שיחו", ולשם כך כתב לשון קצרה: "טפחתיו וריביתיו בקצור מופלג מדוקדק מאד".

המשנה בחודש הובא ציון מדי י"ח פרקים באות גדולה: 'יום א', 'יום ב', וכו'; ב. ללומד מדי יום מקרא משנה ותלמוד, על יסוד דברי התלמוד (קידושין ל ע"א) "לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד", נקבעה לכל פרשה מסכת מתאימה מבחינת התוכן, שתילמד בשבוע בו נקראת הפרשה, והלכות מתאימות מ'משנה תורה' ומ'ארבעה טורים' (= "שליש בתלמוד"). המסכת חולקה לשבעה ימים בציון באות קטנה 'יום א', 'יום ב', ובשל גודלן המשתנה של המסכתות השתנתה כמות המשניות שנלמדה בכל שבוע.⁴³ מהדורה זו מוכיחה, שהיו שביקשו ללמוד משנה בהתאמה לפרשות השבוע ולא על פי סדר המסכתות. רעיון זה הושפע בוודאי מטופסי 'סדר מעמדות' שנדפסו החל מאמצע הט"ז, אלא שבמעמדות נכללו רק קטעים נבחרים מהמשנה לצד מסכת תמיד, ולא שובצה כל המשנה.⁴⁴

מעמד המשנה בארצות המזרח

מעטות הן הידיעות על-אודות דרכי הלימוד בארצות המזרח בעת החדשה, בשל מיעוט ספרי פרשנות למשנה ולתלמוד של חכמי התורה בהן.⁴⁵ פרשנות המשנה של חכמי ארצות אלה מצומצמת בהרבה מהפרשנות שלהם לתלמוד, אך נשתמרו עדויות זעיר פה זעיר שם על לימוד המשנה בצורה עצמאית במסגרות שונות. הידיעות על יהודי ארצות צפון אפריקה בעת החדשה הן בעיקר החל מהמאה הי"ח. על המצב במרוקו מעיד ר' יצחק גבאי מסאפי שבמערב מרוקו, בעל 'כף נחת', שבהקדמה הנ"ל לספרו ציין את הלומדים המשננים משנה בעל פה. אפשר שעדות נוספת מצויה באיגרת ששלח ר' חיים בן עטר (1696-1743) מעכו בשנת 1742,⁴⁶ ובה סיפר שיש בין תלמידי ישיבתו היודעים "על פה ועל לשון ד' סדרי משנה". עדות זו חשובה, שכן משתמע ממנה שבישיבה זו הוקצה זמן ללימוד המשנה. בשתי העדויות נזכר השינון; ייתכן שמדובר בלימוד שנבע מהשפעה קבלית, אך ייתכן לבאר זאת כחלק משיטת הלימוד בישיבות המזרח, בה הודגשו זכירה ושינון על חשבון עיון ופלפול.⁴⁷ פרט ל'כף נחת' לא ידוע על פירוש למשנה שחיברו חכמי מרוקו. ר' יהודה הכהן מפאס בן המאה הי"ח חיבר ספר 'עיר חדשה', המצוי בכ"י, על סדרי זרעים מועד ועוד מסכתות, אך רובו ככולו דן בתוי"ט ואין הוא פירוש למשנה.⁴⁸

⁴³ מסכתות קצרות בעלות נושא משותף הקשור לפרשה מסוימת נקבעו לעתים בשבוע אחד, כגון בשבוע לך לך נלמדו גם מעשרות וגם מעשר שני. שם הפרשה מופיע בראש המסכת באות גדולה. התאמת המסכת לפרשה לפי תוכנה הביאה לכך שהמשנה לא נלמדה לפי סדר המסכתות; מסכת ברכות למשל נלמדה בשבוע תולדות, פאה בשבוע וירא ודמאי בשבוע וילך. לתועלת הלומד הובאה בסוף סדר טהרות טבלה המציינת בכל פרשה איזו מסכת משובצת לה. רשימה קצת שונה של "סדר לימוד" לרוצה לסיים מדי שנה את המקרא והמשנה, מצויה במשניות שנדפסו בוונציה תצ"ז-תצ"ח, בסוף סדר נשים.

⁴⁴ על סדר מעמדות ראה אורבך (לעיל הע' 20), עמ' 323-325.

⁴⁵ ראה ש"ז הבלין, 'היצירה הרוחנית', בתוך: י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 257-258.

⁴⁶ א' יערי, אגרות ארץ ישראל, גבעתיים 1971, עמ' 264.

⁴⁷ על הדגשת הזכירה בארצות המזרח ראה ברויאר (לעיל הע' 2), עמ' 256 ובהפניותיו.

⁴⁸ החידושים על סדר זרעים מצויים בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, 91 (ס' 24368), ועל מועד ושאר מסכתות בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 59 (ס' 24338).

מחכמי תוניסיה לא נשתמר פירוש שיטתי למשנה, אף שייתכן שנתחבר גם שם פירוש כזה. במאה הי"ח נפוצו בתוניסיה הפירושים הבסיסיים שנתחברו באירופה, ולא היה צורך רב בפירוש נוסף. וכך נשתמרו רק חידושים מעטים של חכמים על משניות ובעיקר על רע"ב ותוי"ט, לרוב על מסכתות שאין להן תלמוד.⁴⁹ בחידושיהם לתלמוד נשאו ונתנו חכמי תוניסיה באותה העת בדבריהם של פרשני המשנה האירופיים, ומכך שחלק מהחידושים נכתב במסגרת הלימוד בישיבה מוכח שמפרשי המשנה נלמדו גם בישיבה.⁵⁰ אך יותר משהדבר מעיד על לימוד מעמיק של המשנה, הוא מעיד על מחסור בפירושים לתלמוד, שגרם ללומדים לעיין במפרשי המשנה הנדונה ככלי עזר להבנת הסוגיה; הגל הגדול של הדפסת פירושים לתלמוד החל רק לאחר הדפסת 'פני יהושע' ובעקבותיו, לקראת סוף המאה הי"ח.

לא ברור מה היה היקף לימוד המשנה בתימן, אך במקומות שבהם היא נלמדה נבע הדבר מהשפעת הרמב"ם, שבשל מעמדו בארץ זו למדו משנה עם פירושו. הלימוד היה בנוסחו המקורי של הפירוש, היינו בערבית. הפירושים למשנה של ר' מנצור ד'מארי ור' זכריה הרופא, חכמי תימן בראשית המאה הט"ו, סבבו סביב פירוש הרמב"ם.⁵¹ לחיבור הגדול על המשנה 'המזרחי', שחיבר ר' זכריה החלפוני (1560-1635 בערך) בראשית המאה הי"ז, זיקה ברורה לרמב"ם: הוא העתיק את המשנה עם פירוש הרמב"ם ודן בהלכותיה לאור פסקי הרמב"ם והטור.⁵² לימוד המשנה עם פירוש רמב"ם נהג בתימן מאות שנים לאחר שירדה קרנו של הפירוש בשאר ארצות בשל פירושים מאוחרים. הרב יחיא קאפח, רבה של צנעא שהשתייך לזרם הנאמן לכתבי רמב"ם, הנהיג קרוב לשנת 1894 לימוד קבוע בליל שבת מחצות הלילה עד עמוד השחר של משנה עם פירוש רמב"ם במקורו. נוהג זה פשט אח"כ ליותר מעשרה בתי כנסת.⁵³ פירוש רע"ב אינו נזכר בספר 'המזרחי', כנראה משום שאז עוד לא היה מצוי בתימן. הפירוש הגיע לתימן כנראה רק בסוף המאה הי"ז, למעלה ממאה שנה לאחר הדפסתו הראשונה. הדבר קשור למרחק שבין תימן למקומות הדפוס, אך גם לכך שלומדי המשנה בתימן אימצו את פירוש רמב"ם ולא מיהרו לפנות לפירוש אחר. מכל מקום, כשהגיע פירוש רע"ב לתימן היו שלמדו בו, לעתים אפילו בקביעות מדי יום. ר' דוד משרקי מצנעא (1696-1771) כותב שבמקומו נהגו לקרוא לאחר תפילת שחרית שני פרקי משנה, ומוסיף:⁵⁴ "ומקרוב הנהגתי בבית הכנסת של הנגיד נר"ו [=שלום

⁴⁹ כך למשל פירוש זכר צדיק לר' שמריה קטריוואס (ליוורנו תר"ג), רבה של תוניס, הכולל בעיקר הערות על רע"ב ותוי"ט. ר' רחמים חורי מג'רבה השאיר מעט חידושי משנה, שנדפסו בראש ספרו כסא רחמים על מסכת סוכה ומסכתות אחרות, נתיבות תשנ"ה. ובנו ר' מנחם השאיר חידושי משנה, ראה בראש כסא רחמים על יומא, בני ברק תש"ס.

⁵⁰ ר"י חדאד, למשל, בחידושי תולדות יצחק, ליוורנו תקכ"ב, דן רבות בתוספות יו"ט ובעץ החיים; ור"ר חורי בספר כסא רחמים, ג'רבה תשל"ב ואילך, שנכתב מתוך לימוד הישיבה, הרבה לדון גם בפרשנים האיטלקיים, כגון קול הרמ"ז, בית דוד, שושנים לדוד, הון עשיר.

⁵¹ על חכמים אלה ראה מ' חבצלת, מדרש החפץ על חמשה חומשי תורה לר' זכריה בן שלמה הרופא, בראשית, ירושלים תשמ"א, עמ' 17; מ' גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, בני ברק תשס"א, עמ' 92, 104.

⁵² ראה מבואו של מ' גברא, משנה ותלמוד עם פירוש המזרחי, בני ברק תשנ"ז.

⁵³ ראה ר"י קאפח בהקדמה למהדורה שלו לפירוש המשניות לרמב"ם, ירושלים תשכ"ג, עמ' 7.

⁵⁴ ר"ד משרקי, שתילי זתים, ביתר עלית תשנ"ט, או"ח, קנה ב. על חזירת פירוש רע"ב לתימן תעיד גם הגהת חכם תימני מראשית המאה הי"ח למשנה עם פירוש רמב"ם בה ציטט הסבר

עראקי] לקרות פרק אחד, כל משנה פעם אחת גירסא ופעם אחת עם פירוש רבינו עובדיה ז"ל, ופעם אחת כופלין אותה משנה גירסא ואומרים קדיש". גם פירוש 'כף נחת' למדו בתימן, כעולה ממספר כתבי יד של החיבור שנשתמרו אשר הועתקו בתימן במאות י"ח-י"ט, כנראה מהדפוס.⁵⁵ פירוש קצר לשלושה סדרים ראשונים של המשנה הועתק על ידי ר' יצחק בן עודד הלוי בשנת 1728.⁵⁶ פירוש זה הוא בעל זיקה רבה לפירוש רמב"ם.

הלימוד בחבורה

החל מסוף ימי הביניים היה בקהילה היהודית מגוון רחב ביותר של חברות, שנוסדו לצרכיה, כגון חברת צדקה, גמילות חסדים, ביקור חולים, הכנסת אורחים, חברה קדישא, חברת תלמוד תורה ועוד.⁵⁷ במסגרת חברת תלמוד תורה היו מספר חברות שהתכנסו ללימודים שונים, כל אחת בחרה ספר המתאים לה מבחינת התוכן או מבחינת קושי הבנתו, כגון חברת מקרא, תהלים, ש"ס (=תלמוד), אלשיך, עין יעקב. הייתה גם חברת משניות שהתאגדה ללימוד משניות בתדירות בבית כנסת או בבית מדרש. חברות משנה נוסדו ברחבי אירופה בעת החדשה, בעיקר בקהילות מזרח אירופה אך גם באזורים אחרים. כך, למשל, בראשית המאה הי"ז הייתה חברה בוורמייזא בשם 'קופת משניות', שנתכנסה ללמוד פרק משנה מדי יום אחרי תפילת ערבית.⁵⁸ ר' יאיר חיים בכרך (1638-1702) שחי ופעל בעיר זו, הורה יום יום שיעור לחבורה, ובו לימד פרק ולרוב שני פרקים במשנה.⁵⁹ ובקהילת פירט (בגרמניה) נקבע באמצע המאה הי"ח

מרע"ב, ראה משנה סדר מועד עם פירוש הרמב"ם בערבית - כתב-יד בנוסח תימן (בעריכת י"ל נחום-ש' מורג), ירושלים תשל"ו, מבוא, עמ' יח. כ"י תימני של משנה עם פירוש רע"ב מראשית המאה הי"ט מצוי בתוך: סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות - כתב יד בניקוד לפי מסורת תימן (מבוא מאת ש' מורג), מהדורת צילום, ירושלים תש"ל.

⁵⁵ כגון כ"י אוניברסיטת בר-אילן, 165-167 (ס' 36513, 36518, 36547) מהמאות י"ח-י"ט.
⁵⁶ ראה מ' גברא, חכמים וסופרים בתימן במאה הי"ח, בני ברק תשנ"ו, עמ' 189-198.
⁵⁷ מחקרים רבים הוקדשו לחברות אלה. ראה למשל J. R. Marcus, *Communal Sick-Care in the German Ghetto*, Cincinnati 1947; I. L. Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1772-1844*, New York 1970; *ibid*, *The Jewish Community in Russia, 1844-1917*, Jerusalem 1981; I. M. Goldman, *Lifelong Learning among Jews*, New York 1975, pp. 197-260. וראה גם: ש' שטובר, 'חברות צדקה וחסד בספרד הנוצרית', ספר זכרון לאברהם שפיגלמן (בעריכת א' מורגנשטרן), ירושלים תשל"ט, עמ' 151-167; ג' בקון, 'ה'חברות' ללימוד ולגמילות חסדים במזרח אירופה בעידן של תמורות: חברת מגידי תהילים של קייב, תרנ"ה-תרע"ו, בר-אילן, כד-כה (תשמ"ט), עמ' 99-115; ברויאר (לעיל הע' 2), עפ"י המפתח. על החברות באיטליה ראה א' מילאנו, גיטו רומא: תמונות מן העבר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 151-162; ברכה ריבלין, ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי: חברות גמ"ח 1516-1789, ירושלים תשנ"א; א' הורוביץ, 'חברות באיטליה במאות ה-18-16: דימוי ומציאות', קהל ישראל, ב (תשס"ד), עמ' 221-242.

⁵⁸ ראה ר"י שמש, מנהגים דק"ק וורמיישא, ירושלים תשמ"ח, סימן רסב.
⁵⁹ ראה D. Kaufmann, *Chajjim Bacharach (1638-1702) und seine Ahnen*, Trier 1894, p. 124. וראה לעיל, הע' 15. לימוד המשנה התפשט בוורמייזא מאוד. החברה קדישא של העיר קבעה בתקנות משנת תפ"ג (1723), ושוב מאוחר יותר, כי מדי יום על החברים להתכנס בחצות היום וללמוד "פרק אחד משניות עם ברטנורא ועוד ספר אחד לפני חברים שלא יכולים ללמוד פרק משניות, שישמעו לימוד שיכולים להבין גם כן". בשנת תק"ד (1744) שינו שם את

שמדי שבת לפני מנחה "לומדים חב"א של סדר משניות קודם שמתפללין, ומחויבים ללמוד באותו זמן שמסבב השמש לקרוא לבית הכנסת, וכשסיבב השמש ובא לבית הכנסת מסיימין".⁶⁰ באמסטרדם למדו משנה לאחר תפילת שחרית.⁶¹ מתי נוסדה לראשונה חברת משנה מאורגנת המבוססת על כללים ותקנות? חכמי פראג במפנה המאות ט"ז-י"ז הנ"ל ציינו קיומן של חבורות הלומדות מדי יום פרק משנה, אך אין ראיה שמדובר בהתאגדות מחייבת. פנקסים מעטים של חברת משניות נשתמרו בארכיונים;⁶² הקדומים שבהם הם מאמצע המאה הי"ח, אך ניתן לשער שחברת משניות מאורגנת הייתה קיימת כבר במאה הט"ז, סמוך לראשית הלימוד המשותף של המשנה.⁶³ במקומות רבים נוסדה חברת משנה עם ייסוד בית הכנסת, שכן בית הכנסת שימש כמקום תורה לצד היותו מקום תפילה. רשימה ביבליוגרפית של פנקסי חבורות המשנה המצוטטים במאמרנו תובא בסופו.

שלושה מניעים היו להקמתן של חבורות משנה, ורוב החבורות פעלו מתוך שלושת המניעים אף אם לא הצהירו עליהם בפנקסיהן בגלוי ובמפורש. מניע אחד הוא חיזוק הלימוד מכיוונים שונים: הלומד בחבורה מרגיש מחויבות לבוא ללימוד המשותף והמסגרת מסייעת לו להתגבר על עצלנותו, ואף העובדה שבחבורות רבות היה רב או מורה המפרש את המשנה דירבנה לומד המתקשה בלימוד העצמי. מניע זה נזכר בחלק מפנקסי חבורות המשנה. ברג'יו שבאיטליה נקבעה בשנת 1763 דרישה מהחברים לתמוך איש ברעהו בהשתתפות בלימוד: "גמרו ביניהם: כל מעלת בני החברה ידברון איש אל רעהו דברים המתישבים על הלב, למען יהיה כל אחד ואחד מהם זריז ונשכר לבא אל החברה בעת הלימוד ולא יבטלו את התמיד". ובעמוד השער של פנקס קהילת זגורי שבליטא משנת 1834 הודגשה התועלת הלימודית שבהשתתפות בחבורה:⁶⁴

איש אחד... לא בנקל יבוא בפתח התבונה, כי אם אחד ימעד בטענה או בסברה ואין שני להשיבו ולהובילו על דרך האמת יוכל לטבוע בבוץ בדעה כוזבת. אך רבים וכן שלמים שוחרי תושיה כי יהגו בתורת ה', אם האחד יפול ברשת הטעות יש שני להקימו על דרך הישר, לזאת כן נמנו וגמרו ללמוד בחבורא תמיד.

תוכן הלימוד, ונקבע ללמוד בחצי השעה מדי יום פרק מקרא ופרק ממנורת המאור ומשנה אחת בלבד. לא ברור מדוע השתנתה המתכונת, אולי מקצת החברים נתקשו בלימוד פרק משנה. ראה פנקס התקנות והרישומים של החברה קדישא דג"ח וורמיישא תע"ו-תקצ"ז לפ"ק, מהד' ר"א אונא, ירושלים תש"מ, עמ' 35, 49, 61, 87, 101.

⁶⁰ ראה ישראל וקאפיל בני מרדכי גומפיל, ספר מנהגים דקהילתנו, פיורדא תקכ"ז, ג ע"א.

⁶¹ ראה לעיל הע' 15, וכן: ר"י ברילמן, מנהגי אמסטרדם, ירושלים תשס"ב, עמ' יד.

⁶² לויטץ, 1981 (לעיל הע' 57), עמ' 71, כותב שמתוך כ-37000 פנקסים של חבורות שונות שהיו ברוסיה ופולין נותרו בספריות ציבוריות רק פנקסים מעטים; בארכיונים בירושלים ובניו יורק נותרו רק שמונים וחמישה פנקסים. גם בחיפושנו אחר פנקסי בתי כנסת נוכחנו לדעת, כי נותרה כמות דלה ביותר של פנקסים.

⁶³ ש"י עגנון, עיר ומלוואה, ירושלים תשל"ג, עמ' 514-511, ציין שבעיר הולדתו נוסדה חברת משניות לאחר גזרות ת"ח, היינו אמצע המאה הי"ז. פנקס רג'יו הוא מהשנים תק"ח-תקכ"ח (ראה עליו ריבלין [לעיל הע' 57], עפ"י המפתח). פנקס ראדושקוביץ הוא מהשנים תקכ"ה-תרפ"ג, ראה עליו י' היילפרין, 'חבורות לתורה ולמצוות והתנועה החסידיית בהתפשטותה', ציון, כב (תשי"ז), עמ' 199-206.

⁶⁴ צילום שער זה מצוי בראש ספרו של לויטץ, 1970 (לעיל הע' 57).

דברים דומים מצויים בהקדמה לפנקס יאסי שברומניה משנת 1877.⁶⁵ שם מתוארת יגיעת האדם לפרנסתו המשכיחה ממנו את העיסוק בתורה; לאחר מכן מתואר הקושי בלימוד ללא מסגרת אף למי שפוקד את בית הכנסת מדי יום ביומו, והיזמה להקים חברה בה יחזקו איש את רעהו בלימוד:⁶⁶

גם כי אל ה' בהדרשם בבואם ביתו, מקדש מעט, לשפוך כמים לבם שיחם ונפשם נוכח פני יושב תהלות ולברכו במקהלות בכל השלושה תפילות, אך מגודל טרדותם הרגילות קשים כל התחלות, לקחת למו מועד ועת רצון בלימוד קבע לפי שהרגל נעשה טבע ונקל ח"ו במצולת היצר לטבע, ולזה יגענו באנחה הן ח"ו יעבר זמן המנחה ולא באנו אל המנוחה. אשר על כן אחרי כל דברי האמת האלה הוסכם בדעתינו... לתקן ולעשות חבורת לומדי משניות, כמאמר נעים זמירות ישראל חבר אני לכל אשר יראוך ואיש את אחיו יעזרו וחשכת לבבם יאירו לעומתם ברוך יאמרו, חזקו ונתחזקה בעד ימי חלדנו, יתר שנותינו, ואיש את אחיו יחדו ידבקו והיו לאחדים.

מניע שני הוא הסיוע של חברת המשניות לנשמת הלומד גם לאחר פטירתו. בתקנות החברה בולט המקום המוקדש לתיקון הנשמה לאחר פטירת החבר, כגון לימוד משניות לעילוי נשמתו בחודש שלאחר פטירתו ובמהלך השנה וביום השנה. דאגה לנשמת החבר היתה מצויה בכל סוגי החברות, ובוודאי בחברת משניות בעקבות מטרת לימוד המשנה שפיתחו המקובלים.⁶⁷ כך למשל נכתב בפנקס רג"ו: "בקשו חשבונות רבים וחשבו היות לימוד המשנה ביתר שאת ויתר עוז מתוק לנפש ומרפא לעצם כי אותיות משנ"ה הן אותיות נשמ"ה". חברה זו קראה לעצמה בשם 'נשמת חיים' "כי אותיות משנ"ה הן אותיות נשמ"ה ושקריאת המשנה ולימודה היא מסוגלת לתת מנוחה אל הנשמה וחיים היא למוצאיה[ם] ולכל בשרם מרפא". דברים במגמה זו מצויים גם בהקדמה של פנקס יאסי:

נמצא ארוכה ומרפא לתיקון[ו]ן נשמותינו כידוע לבאי שערי צדק כתבי הארי"זל הנסתרות לה' אלהינו משנה אותיות נשמה כו', ומבאר שחת להצילנו בל תמעד אשורנו כמאמרם ע"פ מאשר שמנה לחמו וכו',⁶⁸ ולקבץ נפוצותינו מאפסי ארץ

⁶⁵ הפנקס נתחבר על ידי חסידי ר' יצחק פרידמן מבוהוש (1834-1896). על חיי הדת והחסידות ביאסי ראה פנקס הקהילות: רומניה, ח"א, ירושלים תש"ל, עמ' 145-146.

⁶⁶ תיאור הממחיש את הייחוד שבלימוד בחבורה כתב ה' בים, 'כל הקהל הקדוש הזה, בתוך: מחקרים על תולדות יהדות הולנד (בעריכת י' מכמן), ג (תשמ"א), עמ' 349, בדבריו על החברה בהולנד: "בתקופת השיא של החברה ביקשו העמלים העניים האלה, אחרי יום של עבודה קשה, להינפש מעט, לא במסבאה ולא בכל מקום שעשועים אחר, אלא בחברה. הם למדו. והלימוד בחבורה שונה מלימוד במובן המקובל. כי הלימוד המקובל הוא לימוד שכלי גרידא, המוסיף לידיעתך. אולם הלמידה בחברה הרי היא דבר של הלב ושל הנשמה. היא הרבה יותר עשירה. למידה כזאת היא לימוד, רגש, חוויה והפצה של הנלמד".

⁶⁷ ראה היילפרין (לעיל הע' 63), עמ' 207, 209, וציטוטו מהקדמת פנקס ראדושקוביץ משנת 1828. גם בפנקס גומבין משנת 1794 שולבו בהקדמה מאמרים קבליים בשבח לימוד המשנה, ראה י"ל זלוטניק, 'שרידים מקהילת גומבין', רשומות, ג (תש"ז), עמ' 219.

⁶⁸ הכוונה לדברי ר"א האיתמרי, מדרש תלפיות, ירושלים תשנ"ז, ענף אפוד, עמ' רא, בשם האר": "אשר היה עוסק בתורה ובמשנה יותר מאחיו, ולאחר פטירתו של אדם כשדנין אותו לגיהנם קורא לכל שבט ושבט שיצילהו משם ואין קול ואין עונה, וכשקורא לאשר משיב לו אשר: קראת מימך משנה? אם אומר לו הן מיד מוציא אותו מגיהנם בזכות המשנה. וזהו שאמר הכתוב

כמאמרם ז"ל... אין הגליות מתכנשות אלא בזכות המשניות שנאמר גם כי יתנו [בגוים] עתה אקבצם.⁶⁹

מניע שלישי להקמת חברת משניות משותף למעשה להקמת כל החבורות: התועלת החברתית הצומחת ממנה, שכן מדובר במסגרת חברתית המצויה בין המסגרת הקהילתית הרחבה לבין המסגרת המשפחתית. זאת ועוד: בחברה היהודית הייתה ידועה התביעה לנצל כל רגע פנוי ללימוד תורה, וזו חסמה למעשה אפשרות ליזום פעילות חברתית. ברם, רובו ככולו של הציבור לא יכול היה לעמוד בכך. הקמת מוסדות בעלי תפקיד דתי-מוסרי כמו לימוד משנה, הביאה לקיום פעילות חברתית בחיפוי דתי מוסרי. הלומדים ערכו מסיבות לעתים קבועות, כגון בסיום הלימוד או ביום השנה להקמת החברה, ובהן נתלכדו בני החברה.⁷⁰ קשה כמובן למצוא סיוע כתוב למניע זה, אך פה ושם מנוסחות תקנות בעלות נימה חברתית. כך למשל באויברווישווה⁷¹ שמדרום-מזרח לסיגעט נקבע בשנת 1838 סעיף על-אודות חובת ההשתתפות בשמחת אחד מבני החברה:

אם יעזור ה' יתברך לאחד מבני חבורתינו שיעשה איזה סעודת מצוה אזי מחויבים כל אנשי חבורתינו לבא על הסעודה ולשוש אתו משוש למען יתנהגו עצמם באהבה וריעות וחבה ואחדות בלי שום קנאה ושנאה ותחרות, למען יהיה שמה נאה לה חבורה, ויעשו כולם אגודה אחת לעשות רצון אבינו שבשמים, ויהיה למודם לנר בדרך התכללות והתחברות באהבת ידידות.

ובמולדובה שברומניה הוקדש סעיף לסעודה בסיום לימוד ש"ס משניות בסגנון המעודד את המפגש החברתי:⁷²

זבח משפחה טוב לברוכי ד' ידידים, לשבת גם יחד אחים ודודים, לזאת לגמר ששה סדרים אשר מפז נחמדים, ארוחה וכרה גדולים יעשה גם כן מהנידר והנידב הנקבץ לאחדים. אכלו רעים שתו ושכרו דודים, ולאל אשר גמר עליכם היו מודים, השמכם מיושבי בית המדרש ומיושבי קרנות נפרדים.

חברת משניות ממוסדת ומאורגנת הייתה קיימת גם במחצית הראשונה של המאה העשרים, אך היא פסקה אט אט. לימוד המשנה בבתי הכנסת המשיך לא מעט הודות ליזמתו של ר' אריה צבי פרומר (1884-1943), אב"ד קהילת קוזיגלוב ואח"כ ראש ישיבת 'חכמי לובלין'. הוא הציע בשנת 1935 ללומדי הדף היומי, שילמדו בכל יום גם

מאשר שמנה, רצונו לומר שמנה אותיות משנה, בשביל שקרא המשנה הוא יתן מעדני מלך, רצה לומר עדן של מעלה".

⁶⁹ ראה ויקרא רבה ז, ג, מהד' מ' מרגליות, ניו יורק-ירושלים תשנ"ג, עמ' קנה.

⁷⁰ ראה י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 184-194.

⁷¹ על עיירה זו ראה ספר מארמארוש (בעריכת ש"י גרוס-י"י כהן), תל אביב תשמ"ג, עמ' 77-101.

⁷² לומדי חבורה זו היו העלית התורנית והכלכלית של העיירה, ראה שם, עמ' 90-91.

מתוך י' גלר, 'תקנות "חבורת משניות" בעיירות מולדובה', סיני, סג (תש"ס), עמ' רלה (בתיקונים קלים). ובסגנון אחר בתקנות יאסי (סע' ז): "כאשר יסיימו כל החבורה יחד כל הששה סידרי משנה מחוייב הגבאי לעשות לפני כל אנשי החבורה שמחה ומשתה בתענוג אכול ושתה, האמנם כי מצד העצם אין בזה העיקר אבל תכלית העולה מזה הוא ענין יקר מכבר מנוסה ומחקר... והוא דבר המעמיד ומחזיק חברת משולית לכ[כ]בים וגורם אהבה ואחוה בדבר אשר ל[כ]ל נפש שוה ובפרט משתה הלז אשר זהו באמת סעודה ושמחה של מצוה ונעלה שורשה ממצוה עצמה וגורם תענוג נפלא... בו ביום כולם יושבים או בלילה הזו כולנו מסובים ושמחים בשמחה של מצוה ומהללים לשמו הגדול על חסדיו המרובים ובורא פרי הגפן מברכים".

משנה אחת מסדרים זרעים וטהרות שאין להם תלמוד וכן מסכת עדיות, כדי שבסיום מחזור הדף היומי של התלמוד יהיה סיום הש"ס שלם. שנים אחדות לאחר מכן הוא הציע ללמוד בכל יום שתי משניות.⁷³ תלמידו, ר' יונה שטנצל (1904-1969) מתל אביב, יזם בשנת 1947 יזמה חדשה של לימוד משנה כלל עולמי, המנותק ממפעל הדף היומי של התלמוד. הוא פרסם 'לוח עולמי' ללימוד המשנה, ובהקדמה ללוח הציע ללמוד בכל יום שתי משניות, כדי לקרב את העם ללימוד תורה וכדי להציב מצבת זכרון לנספים בשואה ולעילוי נשמתם. הרב שטנצל רשם בלוח אלו משניות ללמוד בכל יום, והמחזור הראשון נתמשך קרוב לשש שנים (סיון תש"ז - שבט תשי"ג).⁷⁴ דומה כי מוסד המשנה היומית החליף את מוסד 'חברת משניות' עם תקנות וכללים, ומאז ואילך אף לומדי משנה שקראו לעצמם 'חברת משניות' הסתפקו בהתאגדות ללימוד משנה ללא תקנות וכללים.⁷⁵

החברה ותקנותיה

ההשוואה של פנקסי חברות משנה מלמדת על תכנים זהים למדי, אם כי יש שינויים בין תקנון אחד לרעהו במסגרת, בסגנון ובהיקף הדברים. ברור שפנקסים רבים נכתבו מתוך עיון בפנקסים קודמים ובהשראתם. החברה נוהלה בידי נציגי הקבוצה, ביניהם היה מזכיר או גבאי שניהל את כספיה. בתקנות פורטו חובות החבר וזכויותיו. חובות החבר היו תשלומים לחברה בכניסתו אליה ולאחר מכן תשלום באופן שוטף והשתתפות קבועה בלימוד במסגרת זו. זכויותיו היו השתתפות בסעודת הסיום, וקבלת סיוע בעת מחלה; כמו כן יתפללו בביתו לאחר פטירתו, ילמדו משניות לזכרו בשלושים ימי פטירתו, וביום הזכרון לפטירתו ('יארצייט') ילמדו משניות, ידליקו נר ויאמרו קדיש לעילוי נשמתו.⁷⁶ היו מקומות, כגון בסיגעט (באזור מארמורש, כיום רומניה), שפרסמו על לוח בית הכנסת את שמות החברים, ובלוח היארצייט את שמות הנפטרים ואת התקנות המתייחסות אליהם.

⁷³ ראה א' סורסקי, גאוני פולין האחרונים, בני ברק תשמ"ג, עמ' רסג, רעג-רעד, רפה; ד"א מנדלבוים, ישיבת חכמי לובלין, ב, בני ברק תשנ"ד, עמ' רנט-רסד. המתכונת של לימוד משנה או שתיים, ולא פרק שלם כנוהג חברות המשנה, מובנת: מדובר בחומר לימוד נוסף ללומדי הדף היומי, כדי לסיים את המשנה, ולא כמסגרת חברת המשנה המוקדשת רק ללימוד המשנה. וראה להלן הע' 103.

⁷⁴ הוא גם ניסח תפילת אזכרה לחללי השואה וקבעה בלוח לאמירה לאחר לימוד כל פרק. ראה גם: פ' שיינמן, דעת פינחס, חמ"ד, תשס"א, עמ' 441-445. מפעל חשוב נוסף לעידוד לימוד שתי משניות ביום היה הפצת קונטרס שבועי של ארבע-עשרה משניות מבוארות שחיבר ר' פנחס קהתי (1910-1976) סביב שנת 1960. גם כאן היתה אחת המטרות להוות זכר לחללי השואה, ובסוף חלק מהסדרים הודפסה תפילה לזכרם, ראה למשל משניות מבוארות, ירושלים תש"ל, בסוף כרכים ה, יא, יב.

⁷⁵ כך למשל ר' אריה יהודה רנד (נפטר בשנת תשכ"א) שעלה ארצה מרומניה, ייסד בית כנסת בפרדס חנה בשם 'חברת משניות'. שם חולקה המשנה מדי שנה לחברים, ועל הקיר היתה תלויה רשימת החברים ושמות המסכתות שקיבלו על עצמם ללמוד. בבית הכנסת הזה היה גם לימוד יומי של משניות. גם בבית הכנסת 'מוהליבר' בבני ברק היה דף ממוסגר של חברת המשניות. בשני המקומות לא היו, ככל הנראה, תקנות וכללים.

⁷⁶ על מנהג נר נשמה ראה ר"ד שפרבר, מנהגי ישראל, ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' קמ-קנה.

בפנקסי חברות רבות נזכרים קנסות שיוטלו על הנעדר מהלימוד או המתרשל בו, וברור שאלה שימשו כלי הרתעה חשוב לחיזוק המסגרת.⁷⁷

החברים: בדרך כלל יכול היה כל אדם להתקבל לחברה אם שילם דמי חבר, אך היו חברות שהציבו דרישות קבלה. בראדושקוביץ שלייד מינסק נקבע בשנת 1800 שלא לקבל חסידים לחבורה, אלא שהדבר בוטל לאחר שמונה שנים כי רוב הציבור לא יכול היה לעמוד בדרישה זו.⁷⁸ קודם לכן, בשנת 1782, נקבע שם שלא לקבל אדם שאינו יכול ללמוד פרק משניות בעצמו אלא בהסכמת כל החברים.⁷⁹ בגומבין שבפולין נקבע בשנת 1806 כי אדם "שאינו בן תורה גמור וצורבא מרבנן, שונה בהלכות גמרא ותוספות, לא יהיה לו כל דעה בענייני החברה ולא שום התמנות".⁸⁰ באויברווישווה (הנ"ל) נקבע בשנת 1826 שאדם הרוצה להתקבל לחבורה אך אינו מסוגל ללמוד משנה, ימיר את הלימוד בקניית ש"ס משנה ונתינתו מתנה לחבורה, "ואז למודם לרצון גם עברו והוא בכלל כל אנשי החבורה".⁸¹ הדרישה להבנה מסוימת נבעה מהחשש שאדם שאינו מבין ישבש את קצב הלימוד בשאלותיו או שלא יוכל לעמוד במשימת הלימוד שנקבעה לו. בחברת ש"ס תלמוד מצוי לעתים איסור להציג שאלות בפני המורה;⁸² איסור זה לא מצוי בפנקסי חברות משנה, אולי משום שהתלמוד כולל משא ומתן ארוך הדורש רצף מחשבה וכל שאלה עלולה לקטוע רצף זה, לבלבל את הלומדים ולהאריך את השיעור, בעוד שבלימוד משנה אין חשש כזה. מסתבר שרוב המצטרפים לחברת משניות היו שכבות הביניים בקהילה מבחינה למדנית, שכן לימוד משנה קשה יותר מאמירת תהלים, אך בשל היות המשנה בנויה מקטעים קצרים ומובנים יחסית, קל לימודה מלימוד תלמוד, ואילו לשתי השכבות האחרות של הקהילה היו קיימות מסגרות אחרות.⁸³ ברור שהדברים אינם חד משמעיים, ולעתים הצטרפו

⁷⁷ קריאה להתמיד בלימוד בחבורה המעידה על המצב מצויה בשער פנקס זגורי משנת 1834 (הצילום מצוי בשער ספרו של לויטץ, 1970, לעיל הע' 57): "ובאריכות הזמן נתרבה החברה ונתמעטו הלומדים, כי רבים דימו בנפשם כי אם יוחק שמם בספר לזכרון בזה יצאו ידי חובת הלימוד, ושכחו מאמר חז"ל 'הוי רץ למשנה' ללמדה, על כן כל איש החרד לדבר ה' יבוא נא בכל יום לבהמ"ד לקיים מה שנדר ובוזה יגדיל תורה ויאדיר".

⁷⁸ ראה היילפרין (לעיל הע' 63), עמ' 199-206.

⁷⁹ מסתבר ש"בעצמו" היינו בסיוע פירוש רע"ב או תוי"ט, ראה להלן ליד הערה 86.

⁸⁰ מהמשך הפנקס אכן עולה שהכלל קיים, וחברים חדשים שהצטרפו היו רבנים חשובים. ראה זלוטניק (לעיל הע' 67), עמ' 220-222.

⁸¹ השווה שו"ע, יו"ד, רמז א: "מי שאי אפשר לו ללמוד מפני שאינו יודע כלל ללמוד או מפני הטרדות שיש לו יספיק לאחרים הלומדים". ובהגה: "ותחשב לו כאילו לומד בעצמו".

⁸² תקנה כזו מצויה בחברת ש"ס של זגורי, ראה ציטוטה אצל לויטץ, 1970 (לעיל הע' 57), עמ' 191.

⁸³ בתקנה של בית הכנסת בננסי שבצרפת משנת 1754 המעודדת את החברים ללמוד תורה, נכתב שהטוב ביותר הוא ללמוד משנה או תלמוד: "נכון הדבר וטוב ויפה היה עלינו לעסוק במשנה או בגמרא", אך לא הכל מסוגלים לכך: "לא רבים יחכמו לעסוק במשנה וכל שכן בגמרא ודבר ה' יקר בימים האלו", ולא לה נקבע שבימי חול ילמדו בספרי מוסר ובשבת ומועדים יקראו בהפטרות השייכות לאותו יום. התקנה מועתקת אצל ש' שורצפוקס, 'תקנות קהילת ננסי ערב המהפכה הצרפתית', קבץ על יד, יז (תשס"ג), עמ' 341. ח' טשרנוביץ (1870-1949), שבילדותו חי בעיר שעביו שבפולין וויטבסק, מספר בזכרונותיו פרקי חיים, ניו יורק תשי"ד, עמ' 6, שלחברת ש"ס (=תלמוד) הגיעו הלומדים והעשירים שבעיר, "חברה משניות עמדה במדרגה למטה מחברה ש"ס. ידיעת 'פרק במשניות' שימשה כור המבחן למדרגת 'בעל הבית' הבינוני. בין אם הבין את תוכן

לחברת משניות גם בני תורה מובהקים מסיבות שונות, כגון בשל מחסור במסגרת אחרת, העדפה חברתית וכדו'. דרישה מוסרית כתנאי לקבלה נקבעה בקובנה בשנת 1845: לא יתקבל לחבורה אלא "איש ראוי לכך, אשר לא יהיה בעל מחלוקת ותגר". נשים לא למדו משניות במסגרת קבועה, אך במקומות רבים, כגון בסיגעט בשנת 1913 ובתפארת ישראל (שבבלטימור) בשנת 1932, נקבע שהן יכולות להצטרף לחברה אם תשלמנה דמי החבר; יהיו להן אותן זכויות שיש לחבר לאחר פטירתו למרות העדרן מהלימוד.⁸⁴ בחלק מהפנקסים מצויות רשימות של נשים שהצטרפו לחברה. הצטרפותן לחברה לא נבעה אפוא מהרצון להתחזק בלימוד או ממניע חברתי, אלא רק בשל הזכויות שלהן לאחר הפטירה. יש שנזכר שגם גבר שאינו יכול להשתתף בלימוד מחמת טרדת פרנסתו יכול להיות חבר עם זכויות לאחר פטירה, אם ישלם דמי חבר לפי חשבון מיוחד.

דרך הלימוד: מפנקסי התקנות ניתן ללמוד אך מעט בדבר לימוד המשנה. היו חברות שלמדו במשותף באמצעות מגיד שיעור. ברג'יו צויין שמחמת דברי התנא באבות (א, טז) "עשה לך רב והסתלק מן הספק" קבעו אדם מסוים שיהיה משמיע, היינו מלמד, ששכרו יהיה קצוב מדי חודש ובפורים יקבל משלוח מנות. ובפנקס 'בית מנוחה' בתל אביב נקבע כי המורה חייב ללמד בכל ימי החול שיעור במשנה על הסדר, ואף נכתבו שם הוראות דידקטיות למורה:

חייב הוא לענות לכל שואל כענין בעת הלימוד בנחת בלי הקפדה, כדי שלא יתבישו החברים לשאול את פי המורה את הדבר אשר יקשה להם. רשות ביד המורה להוכיח את התלמידים אם רואה הוא שמתנהגים שלא כהוגן בשעת הלימוד, וכל המורה את פי המורה יוקנס כפי ראות עיני המנהלים.

בגרודנה שבליטא היה לימוד משותף מבחינת המקום הזמן והחומר הנלמד אך כפי הנראה לא היה שם מגיד שיעור. אך היו חברות שלא למדו במשותף, אלא המשניות חולקו בין החברים וכל חבר למד מסכת אחרת. בוורמייזא לא היה מורה קבוע אלא כל יום לימד את פרק המשנה חבר אחר מהחבורה לפי הסדר, ובעל יארצייט לימד את הפרק אף כשלא הגיע תורו.⁸⁵ בתקנות כמעט אין התייחסות לפרשנות המשנה. מסתבר

הענין בין לא, ובלבד שהגיד פרק משניות בכל יום ובסוף השנה עשה סיום על כל ששה סדרי משנה. במדרגה למטה מחברת משניות עמדה חברת עין יעקב ואחריה היתה חברת תנ"ך". על מעמד יודעי פרק משנה יש עדות גם מקהילת שנאדווא (ליד וורשה); בתקנה כנראה משנת 1748 נקבע שם שרק היודע ללמוד פרק משנה זכאי להתעטר בכבוד, היינו לחבוש כובע שטריימל או להיקרא 'מורינו' על ידי הרב, ראה ש' איידלברג, בנתיבי אשכנז, ירושלים תשס"א, עמ' 251, 254.

⁸⁴ ובקשר ישראל (ברוהד איילנד) נקבע בשנת 1907, כי אשה הנפטרת חייבים יורשיה לתת עשרה דולר לחברה, ולא - אין חובת החברים ללמוד ולומר קדיש לזכרה בבית הכנסת ובבית הקברות. והרי הנוסח בתקנות 'בית מנוחה': "רשות נתנה גם לנשים להרשם לחברות בחברה, להיותן עזר לחברת משניות ותומכות בלומדי התורה. ויש להן כל הזכויות שישנן לחברים. כל אשה נדיבת לב תוכל להרשם בפנקס". ראה גם להלן בתקנות אברייטש ובמבואנו לתקנות גרודנה. על נשים בחברות ראה עוד לויטץ, 1970 (לעיל הע' 57), עמ' 112-113; בקון (לעיל הע' 57), עמ' 107; ריבלין (לעיל הע' 57), עמ' 104-120; הורוביץ (לעיל הע' 57), עמ' 235-236; א' ארנד, 'תקנות בתי הכנסת בישראל בדורות האחרונים', כנישתא, ג, בדפוס. ⁸⁵ ראה לעיל הע' 58, שם.

שלמדו עם פירוש רע"ב, שבשל קיצורו ופשטותו היה פופולרי,⁸⁶ אך היו מסכתות שהלומדים הממוצעים התקשו בהן ביותר, שכן פירוש רע"ב היה מצומצם מדי והיה צורך ברקע נוסף. מספר פירושים על המשנה נכתבו במטרה לסייע ללומדי החבורות. על רקע זה התעורר, למשל, בעל תוספות יו"ט לחבר את חיבורו,⁸⁷ וזה גם הרקע לפירוש ר' משה אלעזר הלוי, בית הלוי ותורת הבית (שקלאוו תקס"ט) על מסכת קינים, שחלק אחד שלו הוא על דרך הפשט לבעלי בתים שאין להם פנאי וחלק שני על דרך הפלפול.⁸⁸

היקף הלימוד: כבר מן המאה הט"ז יש עדויות כי בחבורה למדו כל יום פרק משנה,⁸⁹ וזו הייתה המתכונת בדרך כלל. בליטא קבע ועד המדינה בשנת 1761, כי בכל בתי המדרש ילמדו כל יום לפחות פרק אחד משנה, "ועל הגבאים דבית המדרש להשגיח על זה שיקויים".⁹⁰ בשושיין שבפולין למדו פרק משנה בימי חול ושני פרקים בראש חודש, תענית ציבור ועשרת ימי תשובה. בחברות שבהן כל אחד למד בנפרד, יש שנקבע פרק משנה ביום לכל אדם (ראדושקוביץ, מולדובה). ביאסי נקבע שכל אחד מהחבורה יסיים סדר אחד מסדרי המשנה בשלושה חודשים, ואת כל ששת הסדרים ב"ח חודשים. מדובר אפוא בערך בפרק יומי.⁹¹ באויברווישווה חילקו בשנת 1838 כל סדר משנה לשני חלקים, וכל אחד משנים-עשר החברים נדרש ללמוד חצי סדר וסיום המשנה היה בארבעה תאריכים בשנה (ר"ח שבט, ר"ח אייר, ט"ו באב, ר"ח מרחשון). הדעת נותנת שלאחר כל סיום הוחלפו הסדרים בין החברים, ונמצא שכל חבר סיים את כל המשנה בשלוש שנים. היו חברות שקיבלו על עצמן כמות רבה של פרקים, כגון

⁸⁶ ברג'יו נקבע במפורש, כי לימוד המשנה יהיה "עם פירוש הרב רבינו עובדיה ז"ל עליה", והודגש שם שיעיינו בפירושו "היטב הדק היטב עד יבוארו לע[י]ניהם דבריו כשולחן הערוך ומוכן לאכול לשבעה, ולמכסה עתיק אלו דברים שכסם והסתירם רבינו הקדוש תחת חכו ולשונו הטהור וגלם הרב ברטנורה זצ"ל". וראה גם לעיל הע' 37, 59.

⁸⁷ כלשונו בהקדמה: "הבינותי במשנה עם פירוש הרע"ב ז"ל דסוגיין דעלמא אזלי בשטת פירושו... ונפתולי א-להים נפתלתי נתחברתי בחבורה מהחבורות יצ"ו, ומדי עברי בזה הים הגדול ורחב ידים... מצאנו כמה בבות מן המשנה סתומות בלתי מפורשות וכמו כן כמה משניות סותרות זו את זו שלא פירש ישובה". גם בעל מלאכת שלמה ציין בהקדמה כי פירוש תו"ט נכתב "עם חברים בארץ מרחקים בערי אשכנז, הסכימו יחד לעסוק ולעמול בעמלה של תורה ולהגיה המשנה ולבארה". וראה J. M. Davis, *Yom-Tov Lipmann Heller: Portrait of a Seventeenth-Century Rabbi*, Oxford-Portland, Oregon 2004, pp. 66-82. תודתי לרב ד"ר א' וולפיש שהפני ליספר זה.

⁸⁸ כלשונו בהקדמה: "ראיתי גודל של צערן של בעלי משנה בלמדם שיעורין כסידרן סדרי המשניות, ובהגיעם למסכת זו זה אל זה שואלים איה הנמצא מסכת זו עם איזה פירוש מספיק לרוות צמאונם ככל הצורך ומתאוים תאוה לנפש לשקוד על דלתותי, ואותי יום יום ידרשון להמציא מרגוע לנפשם ובפרט התלמידים המופלגים אשר ממימי הם שותים".

⁸⁹ ראה לעיל ליד הערות 14, 20, 21, ובהערות 59, 83.

⁹⁰ ראה ש' דובנוב, פנקס ועד המדינה בליטא, ברלין תרפ"ה, עמ' 266. גם בהקדמה לתקנות גרודנה נקבע ללמוד כל יום פרק אחד. מתכונת זו שכיחה גם מאוחר יותר. כך למשל העיד ח' צ'מרנינסקי, עיירתי מוטלה, ירושלים תשס"ב, עמ' 149, שגיסו למד (בסוף מאה הי"ט) כל יום אחרי שחרית פרק משנה. וראי"ה קוק לימד שיעור מדי יום אחרי שחרית על פרק משנה, ראה נריה (לעיל הע' 40), שם. וראה להלן ליד הע' 104, ולעיל הע' 15, 24.

⁹¹ שכן במשנה 522 פרקים ובי"ח חודשים כ-530 ימים.

שישה ואפילו י"ח פרקים ביום, שאז סיימו ש"ס משנה בחודש.⁹² לרוב אין בתקנות התייחסות לגודל הפרק או למידת הקושי שבהבנתו, אך בגרודנה נקבע שפרק גדול או קשה להבנה ניתן לחלוקה למספר ימים בהסכמת רוב הלומדים.⁹³ 'ב' בית מנוחה', שם כאמור היה מורה, לא נקבעה הכמות. ברור שכשהיקף החומר הוא רב לא נותר פנאי אלא ללימוד שוטף המלווה בביאור מינימלי, אך היו גם יוצאי דופן, היינו שהמורים היו תלמידי חכמים גדולים ונהגו לשלב מחידושיהם אפילו במסגרת החברה.⁹⁴

זמן הלימוד: לימוד המשנה היה בדרך כלל בעת שהציבור מתכנס בבית הכנסת, היינו סמוך לתפילת שחרית או לתפילת ערבית. ברג'ו נקבע שהזמן המתאים ביותר ללימוד יהיה "משעת כ"ד עד שעת אחת של לילה בקירוב, כי זו היא שעה שאינה לא יום ולא לילה". הכוונה כנראה לזמן שקיעת החמה, שבה השעה האחרונה – הכ"ד – של היממה, ובה מתחיל הלילה. הסיבות שצוינו לבחירת זמן זה הן שזהו זמן נוח לכל, וכן שיש מעלה לזמן זה שבו יחברו בתורה את היום והלילה. היו גם חברות שלמדו משנה מחצות לילה עד עלות השחר.⁹⁵ בפנקסים נהגו לציין מתי יהיה הלימוד בשבת וביו"ט, ובאלו מועדים הוא לא יתקיים, כגון יום הכיפורים, תשעה באב, פורים וכדו'.

חגיגת סיום הלימוד: בקרב החברות הייתה מגמה לקבוע את החגיגה של סיום לימוד המשנה בתאריך מיוחד, כגון (בקהילה חסידית) ביום הפטירה של המנהיג החסידי של החברים, או ביום מיוחד בלוח השנה היהודי שאינו חג מהתורה – שלא לערבב שמחה בשמחה. החברות היו שונות אחת מרעותה הן בתאריך הסיום והן בתדירותו. היו למשל חברות שערכו סיום המשנה פעמיים בשנה, ואחרות – ארבע פעמים בשנה.⁹⁶ ביאסי ערכו בנוסף לסעודת סיום המשנה גם "סעודה קטנה" בסוף כל סדר. ובוורמייזא הודגש שסעודת סיום תהא רק לאחר סיום כל ששת הסדרים.⁹⁷ לעתים שילבו בסעודת הסיום שמחה נוספת, כגון בר-מצווה של אחד מבני החברים.⁹⁸ בפנקסי החברות צויין לעתים תאריך סיום המשנה, ללא תיאור חגיגת הסיום. אך בפנקס יאסי נשתמרו שני תיאורים מפורטים של סעודת הסיום, המספרים על אכילה ושתיית יין, שירה וריקוד,

⁹² ששה פרקים בפירנצולה וי"ח פרקים במנטובה, ראה ריבלין (לעיל הע' 57), עמ' 150. על י"ח פרקים ביום ראה גם לעיל, ליד ובהערה 40.

⁹³ רי"ח בכרך (לעיל הע' 15), שכאמור לימד משנה בחבורה, הציע שתלמיד ילמד עם רבו פרק משנה בכל יום "ובפרקים החמורים וארוכים חצי פרק".

⁹⁴ דוגמה לדבר, אמנם בחברת ש"ס, היא ר' ירוחם ורהפטיג, שרי"י וינברג סיפר עליו (לפרקים, ירושלים תשס"ב, עמ' תריא) שהיה בעל-בית סוחר עצים בוורשא, ונהג ללמד שיעור "ובכל שיעור הוא אומר תורה שאפשר לומר בישיבה גדולה".

⁹⁵ ראה לעיל ליד הע' 53. ר"ח סבתו, אמת מארץ תצמח, תל אביב 1997, עמ' 14, כתב שיהודי חלב במאות י"ט-כ' קמו בחצות לילה לבית הכנסת, אמרו תיקון חצות, ולאחר מכן "מתיישבים חבורות חבורות ועוסקים בתלמודם... חבורת שוני משניות, חבורת לומדי מוסר בספר ראשית חכמה... עוסקים בתורה בשמחה עד עלות השחר". אך אין עדותו, לפחות לגבי המאה הי"ט, עדות ראייה ממקור ראשון. על סדרי לימוד בלילה ומעלתם ראה ברויאר (לעיל הע' 2), עמ' 275-279.

⁹⁶ במולדובה, למשל, סיימו בל"ג בעומר יום הילולא של רשב"י ובג' מרחשון יום פטירת ר' ישראל מרוז'ין שצאצאיו ישבו ברומניה. ראה גלר (לעיל הע' 72), עמ' רל. ואילו בקרב תלמידי הרב מאבריש בצפת, סיימו את המשנה בי"ב כסלו יום פטירת האדמו"ר, בט"ו בשבט, בט"ו באייר (סמוך לפסח שני) ובט"ו באב (ראה להלן).

⁹⁷ ראה לעיל הע' 58, שם.

⁹⁸ ראה טשרנוביץ (לעיל הע' 83), עמ' 55.

דברי תורה וסיפורי צדיקים, ואמירת 'מי שברך' למי שנידב דבר-מה לחבורה.⁹⁹ על הנוהג בוורמייזא נשתמר תיאור שאינו מתמקד בסעודה אלא בכל אירועי הסיום: בהגיע החבורה לסיום המשנה עשו שני ימי שמחה, ובהם לא התפללו בבית הכנסת אלא במקום הסעודה, שהיתה בביתו של אחד החברים. הרב סיים את המשנה ונשא דרשה ולאחריה קיימו סעודה. אמירת הקדיש בסיום נמכרה. בימי שמחה אלה למדו את פרקים א-ב של מסכת ברכות, ובחרו את גבאי החברה לתקופת לימוד המשנה עד הסיום הבא.¹⁰⁰

התקנות: היו חברות שניסחו תקנות ללימוד משנה בלבד, והיו ששילבו בקובץ תקנות אחד לימוד משנה עם חיבור אחר, כגון תלמוד, מקרא, שו"ע ועין יעקב. מספר הסעיפים לא היה קבוע, והכל לפי הצורך;¹⁰¹ אך במולדובה היו כ"ב סעיפים עם אקרוסטיכון של אותיות הא"ב, משמע שמלכתחילה ביקשו להגיע למספר זה.¹⁰² יש שניסחו את התקנון בחרוזים ובמליצות המבוססות על המקרא ודברי חז"ל, ואלה מעידים על החגיגות שעטפה את ייסוד החברה. החברים חתמו על התקנות בסוף הפנקס והוא היה שמור אצל אחד מראשי החברה, או מופץ בין החברים. והיו חברות שהדפיסו דף לכל חבר ובו נכתב איזו מסכת עליו ללמוד.¹⁰³ מקצת הסופרים ובעלי הזכרונות תיארו את חברות לומדי המשנה. תיאור מפורט יחסית הביא ש"י עגנון, אשר בסקרו את החברות בעיר הולדתו בוטשאטש, הזכיר את חברת המשניות שהייתה החברה הראשונה שהוקמה בעיר.¹⁰⁴

⁹⁹ הרי תיאור הסעודה הראשונה, בה נכחו כ"ג חברים: "מוצאי שבת קודש י' אדר תרצ"ו עשינו את הסיום של סדרי משנה כפי התקנה ובעל הסיום היה ר' חיים ב"ר שמואל גאלדענבערג נ"י, והגבאי ר' דוד שו"ב נתן מיני מתיקה ויין שרף ואח"כ עשה הגבאי סעודות מצוה כנהוג, ור' יצחק שו"ב הכותב מן החבורה זמר אליהו וג"כ ברוך הוא אלקינו, ור' שלום ראנד נ"י אמר תורה וג"כ סיפור (!) מעשי צדיקים, וג"כ ר' יהודה ליב מאשאקאוויטש נ"י ס[י]פר מעש[ה] נורא מן אדמו"ר מרוז'ין זי"ע וגם כן נתן יין, והגבאי ר' דוד עשה מי שברך להנגיד ר' משה יצחק מאשאקאוויטש נ"י בעבור שנתן שנים עשר קערות קטנים עבור החבורה, וכל העדה ברכו אותו לאריכות ימים בעשירות ורב טוב, ואח"כ בהסכם כלם נתקבלו ונכתבו בפנקס לעד ולמשמרת האנשים האלה בעדת החבורה, ואלה שמותם... ואח"כ עשינו שני רקודים לכבוד בוראנו ואחר הרקודים נתכבד בברכת המזון ר' ישראל ב"ר משה הכהן נ"י..."

¹⁰⁰ ראה לעיל הע' 58, שם.

¹⁰¹ ראה גם ריבלין (לעיל הע' 57), עמ' 187.

¹⁰² דגם זה היה קיים במולדובה גם בתקנות בית הכנסת, ולעתים נכתבו שני התקנונים בו בזמן.

¹⁰³ בלופני שבטרנסילבניה נדפס בשנת 1937 דף שחולק לחברים ולכל חבר נכתב איזו מסכת מהתלמוד עליו ללמוד, חצי דף או לפחות רבע דף ביום, וכן אילו מסכתות משנה עליו ללמוד, כל יום שתי משניות עם רע"ב (ראה לעיל הע' 73). מדובר בחברת משניות וש"ס (=תלמוד) בה למד כל אחד ביחידות ורק הסיום היה ביחד, מדי שנה בל"ג בעומר.

¹⁰⁴ עגנון (לעיל הע' 63), עמ' 511. הוא גם מזכיר את הנוהג לשכור שמש שילמד משניות לעילוי נשמת קרוב על יסוד "משנה אותיות נשמה", ולימוד פרקי משנה באקרוסטיכון של שם הנפטר, שם אביו ואותיות נשמה, ואת הלימוד אחר תפילת ערבית (שם, עמ' 58-57, 95), ואת המקציבים מכספם כדי לממן שלאחר מותם ילמדו ויאמרו קדיש לעילוי נשמתם (אורח נטה ללון, עמ' 406). י' קוטיק (1847-1921), מה שראיתי..., תל אביב תשנ"ט, עמ' 110, הזכיר את לומדי המשנה בקאמניץ-ליטבסק (צפון לבריסק) בתארו את הקבוצות שבבית הכנסת לאחר התפילה: "חלק מן האנשים לומדים דף גמרא וחלק אחר – משניות; ליד שולחן מסוים היו כמה יהודים מקשיבים

אלפא לחברות חברת משניות, שכבר מתחילת ייסודה של העיר או משנתחדש יישובה אחר גזירת שנת ת"ח התקינו שבכל יום ויום בין מנחה למעריב ילמדו פרק משניות, ואם לא פרק שלם משנה או שתי משנות עם פירוש הרע"ב ואם אפשר עם פירוש תוספות יום טוב. אומרים שבראשונה תקנה מפורשת הייתה שאל יצא אדם לפעלו בבוקר עד שילמד משנה אחת או שתי משנות ואם אינו בן תורה ישמע מפי המשנה, שמשנה מיוחד עמד בבית המדרש הישן שהיה שונה בכל יום אחר תפילת שחרית פרק משניות.

תקנות חברת משניות בגרודנה

ראשיתו של היישוב היהודי בעיר גרודנה שבליטא היא במאה הי"ד. עיר זו הייתה מלאה תלמידי חכמים, בתי מדרש וחברות לימוד, ותושביה היו רובם ככולם "מתנגדים" הלומדים תורה במסירות. באמצע המאה הי"ח נתגבשה קהילה יהודית עצמאית בפרבר העיר, בגדתו השמאלית של הנהר נימאן (=אחורי נהר נימאן) שחצה את העיר.¹⁰⁵ פנקס חברת המשניות של קהילה זו נשתמר במחלקה לכתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי בירושלים (מספרו Heb. 4⁰ 192). החברה פעלה במשך תקופה ארוכה: משנת 1767, שנת היווסדה, ועד לפחות שנת 1883, השנה האחרונה הרשומה בפנקס. מיקומה של חברת משניות זו היה בבית מדרש שהיה סמוך לבית המדרש הגדול שבגרודנה. לחברה הייתה ספרייה עשירה, אך שריפה שפרצה במקום בשנת 1899 כילתה את כל הספרים פרט לפנקס החברה ומעט ספרים נוספים.¹⁰⁶ ההקדמה שבראש הפנקס (דף ג ע"א) ושלושים וארבע תקנות החברה משנת 1767 (ד ע"א-ע"ב) כתובות בכתביה אשכנזית רהוטה. מהפנקס נתלשו דפים אחדים (ה-ז) אשר כללו את יתר התקנות, ובהן סעיפים על-אודות נשים (כמוכח מדף צ ע"א), וככל הנראה גם שמות החותמים על התקנות. לא ברור מדוע נתלשו הדפים, אולי בשל מחלוקת כלשהי.¹⁰⁷ הפנקס נכרך יחד עם שני דפים של הקדמה ותקנות "חברה קדישה אלשיך" משנת 1845 שנקבעו בראשו, וכן רשימה של ספרים שהיו ברשות החברה (ג ע"ב). רוב הפנקס מכיל את תוצאות הבחירות שהתקיימו מדי שנה, אשר בהן נקבעו בעלי התפקידים בחברה: גבאים, בוררים, משגיחים, נאמן ורואה חשבון (דפים ח ע"א-לט ע"ב), קבלת חברים חדשים (נ ע"ב-עז ע"ב) וחברות חדשות (צ ע"א-צב ע"ב).

לפלוני שלימד 'עין יעקב', ואילו השאר דיברו בעניני העיר וסיפרו על צדיקים ועל גאונים גדולים בתורה. הפוליטיקאים' היו קבוצה בפני עצמה".

¹⁰⁵ על ראשית היישוב היהודי בגרודנה ראה ד' רבין, גרודנה-גראדנע (=אנציקלופדיה של גליות, כרך ט), ירושלים תשל"ג (להלן: רבין), עמ' 19 ואילך. על חכמי העיר ובתי המדרש ראה שם, עמ' 51-55, 86-94, 329-354. על הקהילה שאחורי נהר נימאן ראה שם, עמ' 56-58. מפה עתיקה של העיר ראה אצל תקוה פתל-כנעני, קהילת גרודנה וסביבתה בתקופת מלחמת העולם השנייה ובתקופת השואה 1939-1944, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ה, נספח 2 (אחרי עמ' 373).

¹⁰⁶ על מיקומה של החברה ועל השריפה ראה רבין, עמ' 334-338, 346. בית המדרש הגדול הוקם בסוף המאה הי"ז.

¹⁰⁷ התופעה היתה קיימת בפנקסי חברות, כפי שציין היילפרין (לעיל הע' 63), עמ' 207. וראה כללית: ש"ה ווינגרטן, 'תשובות שנגנזו', סיני, כט (תשי"א), עמ' צ-צט.

ניתן לשער שהחברה מנתה בין חמישים למאה חברים.¹⁰⁸ הכנסות החברה התבססו על תשלום שבועי של החברים. בשנת 1822 נתוועדו שלושה נציגי החברה והקלו במספר תקנות (יח ע"ב), בשל העוני והשפל הכלכלי שפקד את העיר.¹⁰⁹ בהקדמה לתקנות יש אריכות דברים על המיעוט של לימוד תורה ועל הצורך לתקן את הדבר. הקמת החברה באה, כנכתב שם, כדי להגדיל תורה באמצעות הלימוד המשותף והתחייבות החברים. לא ברור אם היה אירוע או סיבה מיוחדת שהביאו ליזמה זו. ניתן לשער שהיא באה בעקבות החלטת ועד מדינת ליטא שש שנים קודם, שבכל מקום ילמדו פרק משנה ביום, שכן גרודנה הייתה מהקהילות הראשיות בוועד זה.¹¹⁰ בתקנון אין כל אזכור של מלמד הלימוד, ומסתבר אפוא שהחברה למדה במקום ובזמן מסוים אך ללא מלמד. מעניין שאין בתקנון אזכור של התועלת לנשמתו של אדם לאחר פטירתו ולא של חובות החברים כלפי נפטר, וגם נימה חברתית אינה נזכרת כלל. מזובר בתקנון חמור שניתנה בו הדעת לנסינות השתמטות מלימוד המשנה מדי יום לאחר תפילת שחרית, שהוצבו בו תנאים למצטרף, כגון איסור שיחה בטלה בעת הלימוד או חובת המתנה עד סוף הקדיש, ואף צוינה בו העובדה שיש משגיח המחויב לעמוד על המשמרת ולראות שהכל לומדים את הפרק היומי. התקנות חוזקו על ידי קנסות שיוטלו על העובר עליהן. הסגנון הוא מליצי, שזור בפסוקים. התקנות החמורות הללו מלמדות על היחס הרציני של חברי הקבוצה ללימוד.

להלן יועתקו ההקדמה וסעיפי התקנון שנקבעו בהיווסד החברה בשנת 1767. יועתקו רק סעיפים הנוגעים ללימוד המשנה ולא כאלה שאינם קשורים ללימוד עצמו, כמו התנאים למועמד לגבאות או דרכי ניהול החשבונות של החברה. בסוגריים מרובעים השלמנו על פי הבנתנו מלים קטועות או מקוצרות. מלה לא ברורה צויינה בשלוש נקודות מוקפות בסוגריים מרובעים.

[תקנות חברת משניות, גרודנה, 1767]

[הקדמה]

[ג ע"א] בצפיותינו צפינו מגבעות מראש צורים ראינו ועל המצפה עמדנו לפקח במילי דשמיא בקיבוץ מעט ישיבתינו, לתקן המכשלה הזאת מתחת ידינו, אשר עד עתה אין מחזיק ומנהל לנו, לאמר זו תורה וזו שכרה אין חוזה לנו ואין ב?מ? צור תעו[ד]ה¹¹¹ חתום תורה בלימודה, אין תורה ואין חזון לאשר ולקיים והגית יומם ולילה אין מקשיב ואין מאזין, כל עמל אדם לפיהו לשובע בטנו ולא לרזון, ודרכי ה' לא יביטו ולא יאחזון, כל איש פונה לדרכו, זה לכרמו וזה לגרנו, איש לאהלו ולביתו, וזה לגנתו¹¹² ולחרבתו ואין מבקש ואין דורש להעיקר הדבר והשורש, להיות מעורר על הכהונה לעבוד עבודת הבורא, לא מאהבה ואף לא מיראה, כי זה יאמר לכל אדם מה לך נרדם, פקח עינך שבע לחם לעזוב לחמה של תורה ומקור חיים, עץ חיים לכה מחזיקים, מצוף דבש

¹⁰⁸ השערה זו מתבססת על כך שחברים רבים שימשו בתפקידים בחברה, ועל כך שחברת ש"ס ששכנה סמוך לה בקלויז ונוסדה באותה עת בערך מנתה (על פי רבין, עמ' 336) למעלה ממאה חברים.

¹⁰⁹ על השפל הכלכלי בגרודנה בראשית המאה הי"ט ראה רבין, עמ' 86-80.

¹¹⁰ ראה לעיל, ליד הערה 90. על מעמד גרודנה בוועד מדינת ליטא ראה רבין, עמ' 42-35.

¹¹¹ בכתב היד: תעותה. וראה יש' ח, טז.

¹¹² בכתב היד: לגנאותו, והסופר תיקן.

אמריה מתוקים, ובה עמודי תבל ומוסדי ארץ מצוקים ורום גבוהים וכוכבי ברק נ[...].¹¹³ כמאמר הכתוב אם לא בה¹¹⁴ בריתי חוקות שמים וארץ לא שמת. ובכל יום התורה מכרזת הוי כל צמא לכו למים, לחמו בלחמי ופיתי צמרי ופשתי, ואכלו ודשנו מגרני מיקבי ומגיתי, ומדוע קראתי ואין עונה ואין איש אתי, ואם מחמת מזונותיו של אדם הקשים כקריעת ים סוף, ויאמר הן לא נזרע ולא נעבד[ד] ולא נאסוף, הלא כל רוח אליו תאסוף, ולשאלת עסקת בתורה מה תכסוף, בבא יום פקודה לאסוף, לפחות היה מהראוי לקבוע עיתים לתורה, לקיים ואותי יום יום ידרשון, ולא לפרוק עול לגמרי וכלה גרש יגרשון, ולמה לא בוש יבושון. והנה אחרי שובינו נחמנו בוש[נ] וגם נכלמנו, מה נשיב אמרים לשאלינו, גלל כן קמנו אנחנו ונתעד[ד]¹¹⁵ לקנא קנאת ה' צבאות, לעשות חברה משניות, את קונינו לרצות ולפייס, והסכמנו אנחנו החתומים פה אלה בהסכמה אחת ושפה אחת ודברים אחדים לחבר את האהל של תורה כפתיל צמיד מצומדים, לבל יהא לדורי דורות נפרדים, לקבוע עיתים לתורה לשיעורין דאורייתא נינהו. וקבלנו על עצמינו בחק ולא יעבור ללמוד פרק אחד מפרקי המשניות בכל יום אחר תפלת שחרית בכנופיא אחת. ומחמת דאגה בדבר פן יחזור הדבר לסורו להיות פירוד בין הדבקים ונהי' נאה דורש ואין נאה מקיים, ואף שכל כנסיה שהיא לשם שמים סופה להתקיים לא כל אפין שווין, כי לב כל א' וא' יודע אם לעקל אם לעקלקלות, גלל כן חקקנו דברים אלה בעט ברזל ועופרת וכתבנו אמרינו על הספר ובדיו לצפירת תפארה ולצבי תפארת, לאשר ולקיים את דברי הספר הזה החתום והגלוי לנו למשמרת. ופן יהי' דבר בליעל עם¹¹⁶ לב א' לאמר מה לכם העבודה הזאת, להיות חולק על הכהונה ועל עבודת הבורא שלא לרצון החברא, לכן הסכמנו כלנו החברה החתומים פה בשפה אחת, ועשינו בינינו תקנות וקנסים והנהגות ישרות כדרבנות נטועים, לבל יהא מאתנו נעדרות, אמרת ה' אמרות טהורות. ובזכות זה ישקיף וירא ה' צבאות ויקרב קץ הפלאות וימהר ישועות הניבאות. הכ"ד¹¹⁷ החברה משניות המתחברים לכבוד התורה ולומדיה הבאים עה"ה, היום יום רביעי ר"ח אייר בשנת תי"ו קו"ף כ"ף זי"ן לפ"ק, פה אחורי הניאמן¹¹⁸ דק"ק הוראדנא¹¹⁹ יצ"ו.

[ד ע"א] אלה התקנות שיצאו מאלופי בעלי תקנות דחברה משניות שלנו. א ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם, ללומדיהם לא נאמר אלא לעושיהם לשמה דוקא. גלל כן תקנה ראשונה שיאמרו נא ישראל חבורתינו יצ"ו קודם לימוד הפרק הניני(!) רוצה ללמוד הנדפס במשניות.¹²⁰

¹¹³ בכתב היד: נרחקים, והמלה אינה מובנת.

¹¹⁴ מלת 'בה' מיותרת.

¹¹⁵ בכתב היד: ונתעדף.

¹¹⁶ בכתב היד: אם.

¹¹⁷ הכל דברי.

¹¹⁸ היינו אחורי נהר נימאן.

¹¹⁹ הוראדנא=גרודנה, ראה רבין, עמ' 17.

¹²⁰ הכוונה לתפילה המובאת בספר שני לוחות הברית (לעיל הע' 27), עמ' יח: "הנני רוצה ללמוד כדי שיביאני התלמוד לידי מעשה ולידי מדות ישרות ולידי ידיעת התורה, והריני עושה לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה".

ב כל החברא ילמדו תיכף ומיד אחר התפלה בלי שום שהיות, ודווקא בכנופיה אחת ולא מפוזרים. ואם יפרד אחד מן הדבקים יהא נידון כהלך מאיסקופה ולחוץ.¹²¹

ג אם יהיה הפרק גדול או קשה וחרף שצריך עיון רב רשאי לחלק פרק א' לכמה פעמים ובלבד שיהי' ע"פ רוב לומדי הפרק.

ד קביעות הלימוד הפרק יהי' דוקא בבהמ"ד בימות החול תיכף אחר תפילת שחרית, ובשבתות וי"ט קודם תפילת מנחה. אף בחורף שהימים קצרים ילמדו קודם מנחה.

ה האנשים המתפללים במנין ראשון בבה"מ או בשאר מקומות ויבואו ללמוד אחר תפלתם לבהמ"ד וילמדו על מקום הקבוע לחברא שלנו אזי יצאו ידי חובתם ופטורים מהקנס.¹²²

ו בערב י"ה וביה"כ וט' באב ופורים והושענא רבה וע"פ¹²³ או אם ידרוש חכם או אם יהי' אונס הידוע פטורים מללמוד הפרק.

ז לא יפסקו בשיחה בטילה בשעת לימוד הפרק ואם יפסיק א' בשיחה בטילה שלא בענין הלימוד יתן א' טפל,¹²⁴ ואם יפסיק מחמת אונס אפילו אם יהי' ידוע לא' מהחברא בלבד שהוא אונס או שההפסק יהי' בכדי להשיב שואלו דבר אפילו במילי דעלמא אזי פטור מקנס.

ח אף מי שיקדים לגמור הפרק צריך להמתין עד אחר הקדיש ואם יקדים ללכת לפני הקדיש יתן א' טפל.

ט לא יאמרו קדיש עד שיגמרו לפחות או רוב מנין עשרה או רוב חברה שיהיו בשעת הלימוד, ואם מהר ימהרנו לומר קודם הרוב הנ"ל יתן א' טפל.

יוד אם יהי' בבה"כ בשעת התפלה וקודם לימוד הפרק הלוך ילך מלעמוד במשמרתו משמרת הקודש¹²⁵ מחמת שהוא נחוץ למשאו ומתנו ולצרכי פרנסתו יתן חצי ג"פ,¹²⁶ ואם אנוס הוא מחמת אונס אחר או עסוק בצרכי רבים או עסוק במלאכת שמים שקשה עליו להמתין [ללימוד] הפרק אם יהי' נודע א' מדברים הללו לאיש אחד מהחברא אזי פטור מקנס.

יא אם התפלל בשעת לימוד הפרק החיוב מוטל על[יו] שתיכף ומיד אחר תפלתו לעמוד על משמרתו בב[המ"ד] וללמוד פרק ואם לא יעשה כן אזי יתן חצי גד[ול].¹²⁷

יב אך אם חבילי טרדין אפפוהו והנחץ השיחיהו¹²⁸ ומחמת[ת] הנחץ לא הי' בב"ה כלל גם בשעת התפלה אזי יתן א' טפל, ובעבור שבתות וי"ט אם לא יבא אזי יתן א' גדול.

יג אם יהי' בדרך רחוקה שיאחר לא פחות משבוע מיום ליום או יותר אזי יתן בעד כל שבוע א' גדול לבד הוואחיר,¹²⁹ ואם לא יאחר שבוע מיום ליום יתן א' טפל בעד כל יום ויום.

¹²¹ עפ"י משנה, פסחים ט, ב. והכוונה: כיוצא מהחבורה.

¹²² הכוונה לכך, שלמרות השאיפה שהכל ילמדו בכנופיה אחת (כבסעיף ב) רשאים המשכימים קום ללמוד במקום הקבוע ללימוד קודם ללימוד החברה.

¹²³ וערב פסח.

¹²⁴ טפל=מטבע קטנה, שלושה טפלים יש בגדול אחד.

¹²⁵ היינו שלא ישאר ללימוד הפרק.

¹²⁶ ג"פ=גדול פוליש, מטבע קטנה, שלושים ממנה יש בזהוב.

¹²⁷ 'גדול' באה לעתים בצירוף פוליש והיינו הך. ראה הערה קודמת.

¹²⁸ עפ"י בר' ג, יג: "הנחש השיאני".

¹²⁹ וואחיר=דמי שבוע.

יד עוקר דירה אפילו לבדו בלא אשתו וב"ב¹³⁰ ויאחר חצי שנה או יותר פטור מקנס רק יתן כפל וואחיר, ואם יאחר פחות מחצי שנה אזי הוא נידון כדרך רחוקה ויתן [...] א' גדול לבד הוואחירן.

טו מלמד שנוסע לעיר אחרת ללמוד עם תלמידים דינו כמו עוקר דירה לחצי שנה. ומלמדים שבעירנו צריכין ללמוד בכנופיא ואינם צריכים להמתין על הקדיש,¹³¹ וכן תלמיד דינו כמלמד.

טז כל אחד מאנשי החברא שלנו יתן חצי גדול וואחיר בכל שבוע ושבוע. יז כל א' מהחברא מחוייב לסלק מה שמגיע ממנו, הן וואחיר או קנסות כפי הרייסטער¹³² שביד המשגיח בכל חדש וחדש, ואם לא יסלק אזי יתן כפל מה שמגיע ממנו וכן בעד כל חדש יתן כפל על הקרן ולא כפל לכפל.

יח קודם הקלפי¹³³ מחוייב כל א' מהחברא לסלק מה שמגיע ממנו כפי הרייסטער שביד המשגיח ואם לא יסלק אזי יש לו העברה מן החברא. אעפ"כ אם יסלק עד משך שנה אחרי הקלפי הנ"ל מה שהוא חייב עד סילוקו אזי יבא על מקומו הראשון. ואם יעמוד במרדו עד כלות שנה אחר הקלפי הנ"ל אזי יהי' לו העברה מהחברא לגמרי וירשום בפנקס העברה שלו, ואם ירצה שוב להתחבר לנו אזי דינו כאיש אחר כמי שלא הי' בחבורתינו כלל.

[ד ע"ב] כז. המשגיח בחדשו מחוייב לעמוד על משמרתו בעת לימוד הפרק, לראות הן במנין ראשון הן במנין שני אם ילמדו כולם הפרק או אם הלך א' מהם או אם לא הי' כלל או הלך קודם קדיש, ולרשום הכל בפנקס קטן לראי'.

לג. הנהגת הקדיש: הקדיש יהא חוזר חלילה על כל אחד מהחברא, אך אם יהי' איש שירצה לקנות הקדיש אף שלא יהי' מהחברא מחוייב כל אחד מהחברא למחול על חלקו וימכור את הקדיש.

תקנות חברת משנה ויש"ס של חסידי אבריטש בצפת

האדמו"ר ר' אברהם דב בער אוירבך (1765 בערך-1840), היה רב באבריטש (Ovruch) ולאחר מכן בז'יטומיר. הוא עלה לארץ ישראל ב-1831 בערך, התיישב בצפת ושימש שם ראש כולל של חסידים שבאו מפולין והיה מקורב לר' ישראל משקלוב. לפי עדות אחת, הוא ניצל יחד עם חסידיו מרעידת האדמה בצפת שהייתה בראשית שנת 1837 בהיותם בבית המדרש שלו, כשחצי מבית המדרש נהרס וחצי נשאר קיים. הוא סייע לחסידיו באותם ימים קשים, וכשהוצע לו בשנת 1838 לעזוב את העיר שהייתה במצב פיזי קשה ולעבור לחיפה, דחה את ההצעה והעדיף להישאר ולחזק את היישוב היהודי בצפת ואת בתי הכנסיות שבה. שנה לאחר מכן הוא חנך בית כנסת חדש.¹³⁴

¹³⁰ ובני ביתו.

¹³¹ היינו מלמד הממהר לעבודתו ילמד עם החבורה אך אינו צריך להמתין עד אחר הקדיש (הנזכר בסעיף ח).

¹³² רייסטער=רשימה, פנקס.

¹³³ קלפי=בחירות.

¹³⁴ ראה אגרות אליעזר הלוי שפרסם מ"א גינצבורג בתוך: דביר, וילנה 1844, עמ' 11, 15, 19; י' מונטיפיורי, יהודית, לונדון 1879, עמ' 165-166; רמ"מ מקמניץ, קורות העתים (מהד' ג' קרסל), ירושלים תש"ו, עמ' מה, ס, קח; א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים

דור לאחר מכן, בט"ו באייר תרמ"ז (1887), הקימו חסידי ר' אברהם זב בער ישיבה בשם 'עץ חיים' בבית המדרש של אברייטש בצפת, וייסדו בה חברת משניות ותלמוד. פנקס החברה נשתמר במחברת שדפיה קרועים בשוליהם. הכתיבה היא באות מרובעת וברורה, בסגנון נאה ובשיזור חלקי פסוקים זה בזה. בהקדמה יש קריאה להצטרף לחברה העוסקת בתורה ומנויות מעלותיה של התורה: היא מצילה מייסורים, מרחיקה מחטאים, מקרבת את הגאולה ונותנת שכר ללומדיה בזה ובבא. לאחר מכן באות י"א תקנות היוצרות אקרוסטיכון: 'אברהם דוב זצל'. התקנות מתייחסות הן ללימוד משנה והן ללימוד תלמוד. תלמוד סיימו פעם בשנה, ומשנה סיימו ארבע פעמים בשנה. יום הסיום לתלמוד שהיה גם אחד מארבעת ימי הסיום למשנה נקבע לי"ב בכסלו, יום פטירת האדמו"ר, שהוא יום הילולא לחסידים וראוי לקיים בו סעודת סיום.¹³⁵ לימוד המשנה היה באופן עצמאי, וכל חבר למד מסכת מסוימת. בהקדמה לא נזכר הרעיון של לימוד כמועיל לנשמה, אך הוא עולה בתקנות אחדות - אשה נרשמת כדי שילמדו לעילוי נשמתה (סע' ז), ולאחר פטירת חבר צריכים שאר בני החבורה ללמוד את המשנה לזכרו (ו), וביום היארצייט ללמוד לזכרו משנה (ח).

פנקס החברה המתפרסם להלן הגיע לידי ר' אברהם ליב זילברמן, רבה האשכנזי של צפת (נפטר בשנת 1948), ובשנות ה-60 נרכש יחד עם כתבי הרב זילברמן על ידי הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים. מספרו IL/Sa III/3K.

[פנקס חברת משניות ותלמוד של חסידי אברייטש, ישיבת עץ חיים, צפת 1887]

בינו עמי עשו¹³⁶

ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר

אלה הדברים העומדים ברומו של עולם יסוד מוסד פנת יקרת להתאגד באגוד[ה] אחת להיות מהנמנים לדבר מצות ה' ברה, נר מצוה ותורה אור, ודרך חיים לאור באור החיים, בלימוד סדרי משנה וש"ס להתחיל ולגמור ולחזור חלילה, ככה יעשה כל הימים וכל הבא לטהר מסייעין אותו. מי האיש החפץ חיים יבחר להתאבק בעפר רגלי ת"ח להיות נמנה באגודתינו על ארץ יסדה, חברים מקשיבים, חבורה לומדי ש"ס ומשניות אשר נתיסדה במקום הרנה והתפלה, בית תפלה יקרא לכל עם ה' החרדים¹³⁷ אל זכרו, ביהמ"ד דהה"צ הק' מאוריטש זלילה"ה,¹³⁸ ברוך שבחר בהם ובמשנתם. בינו והביטו מה שאמרו חכמז"ל ותלמוד תורה כנגד כולם, גדולה תור[ה] שבה הבדיל הקב"ה את עמו ישראל מאומות העולם, גדולה תורה שבזכותה הקב"ה [ה] מציל את ישראל מן היסורים ולא ישלוט בהם יצר הרע ושורה עליהם רוח הקודש, גדולה תורה וגדול כתרה מכל הכתרים, גדולה תורה שמאירה ללומדיה בעוה"ז ובעוה"ב שנאמר כי נר מצוה וגו', גדולה תורה שבזכותה ישראל נגאלין מן האומות שנאמר זכרו תורת משה

תרפ"ט, עמ' 174-175; י' וינשטוק, קונטרס תולדות אד"ם, בתוך: רא"ד אוירבך, בת עין, ירושלים תשכ"ח, עמ' שיז-שלג.

¹³⁵ עד היום נוהגים בבית מדרשו של האדמו"ר מאברייטש לערוך סעודה בי"ב בכסלו, לקרוא בספרו 'בת עין' ולספר בשבחו, ובבתי הכנסת של החסידים בצפת אין אומרים ביום זה תחנון. ראה ר"פ זילברמן, מנהגי צפת לעדת האשכנזים-חסידים, [צפת] תשנ"ח, סע' ח, כד.

¹³⁶ בשם ה' נעשה ונצליח, עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ.

¹³⁷ בכתב היד: החרידים.

¹³⁸ כך גם להלן, אולי הכוונה: זכרונו לברכה לעד לחיי העולם הבא.

עבדי¹³⁹ וגו' וכתוב אחריו הנה אנכי שולח לכם את אליה¹⁴⁰ וגו', גדולה תורה שנותנת חיים בעוה"ז ובעוה"ב שנאמר כי חיים הם למוצאייהם וכו' וכתוב **עץ חיים**¹⁴¹ היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר.

אי לזאת התעוררנו אנחנו אלה השתולים בחצרות ה', שמנו לבנו לפקח ע"ז אנחנו כולנו ליסד ישיבת **עץ חיים** בביהמ"ד מהרה"צ מאווריטש, קמנו ונתעודד בלב אחד כאיש אחד להטות שכם אחד ליישר המסילה ונעלה במעלות מסילות בית אל, איש את אחיו יעזרו ולרעהו יאמר חזק ונתחזקה בעד חבורתינו זאת ליסדה, ונקרב איש ולב עמוק לשמור לעשות ולקיים ככל משפטיה וחוקותיה, לשקוד על דלתותיה, לעבדה ולשמרה יפה תמה וברה.

דרשו מעל הספר ככל התקנות הכתובים בספר החיים, אחת מהנה לא נעדרה, חזקו ואמצו לבבכם כל המיחלים לה', וכל אחד ואחד מאתנו הנרשמים בספר החיים, נוסף אומץ לאשר ולקיים בל תמוט לנצח, ביתר שאת ויתר עז להפיק רצוננו בשבתינו בבית ה' על מי מנוחות שלום ושלוה בארמנותינו, לעבוד ולמשא על שכמינו, וספר התורה לא ימוש מפינו ופי זרעינו כל ימי עולם, זאת נחלת עבדי ה' בנים וב"ב¹⁴² ועושר וכבוד רבות בשנים, דשנים ורעננים שקטים ושאננים, עד כי יבא שילה, ובנין העיר על תלה, בבא"ס¹⁴³ נעשה ונגמר בכי טוב יום שנכפל בו כי טוב ט"ו לחודש זיו שנת ז'מ'ר'ת' לפ"ק פעי"ק צפת"ו.¹⁴⁴

¹⁴⁵ והיה אמונת עתיך חוסך ישועת חכמת ודעת

זרעים, מועד, נשים, נזיקין, קדשים, טהרות

תקנות קבועות כמסמרות נטועות חקוקות בעט ברזל ועופרת להיות למשמרת א. אוהב ה' שערי ציון המצוינים בהלכה קבלנו עלינו אנשי חבורתא קדישא, ישיבת "עץ חיים" די בארעא קדישא דישראל פעיה"ק צפת"ו לסיים בין כולנו ש"ס תלמוד בבלי מידי שנה בשנה והסיום מ[הש"ס] יהיה איה"ש¹⁴⁶ שנים עשר לחודש כסליו יום נגנז ארון הקודש ה[רה"צ] הקדוש אברהם דוב מאווריטש זללה"ה.

ב. בארבעה פרקים בשנה השס"מ¹⁴⁷ נסיים בין כולנו ואלו הן י"ב [ב] כסליו, וט"ו בשבט ופסח שני וט"ו באב.

ג. רוח ה' נוססה בנו ונמנינו¹⁴⁸ וגמרנו שיוכל כל ב"י¹⁴⁹ להכתב ולהחתם בפנקס הזה לחיים ולהמנות בין חבורתינו, אך כסף מקנתו יתן לקופת החברה כפי אשר יושת עליו מהגבאים ועיני החברה עבו[ר] הצטרכות קניית ספרים חדשים וגם ישנים¹⁵⁰ לתקנם.

¹³⁹ בכתב היד: עבדו.

¹⁴⁰ בכתב היד: אליהו.

¹⁴¹ בכתב היד מודגש, וכן להלן, לציין את בית המדרש.

¹⁴² ובני בנים.

¹⁴³ במהרה בימינו אמן סלה.

¹⁴⁴ צפת תיבנה ותיכונן.

¹⁴⁵ יש' לג, ו. פסוק זה נדרש במסכת שבת לא ע"א כמרמז על ששת סדרי המשנה.

¹⁴⁶ אם ירצה השם.

¹⁴⁷ הש"ס משניות.

¹⁴⁸ בכתב היד: ונמנו.

¹⁴⁹ בן ישראל.

¹⁵⁰ בכתב היד: ישינים.

ד. האשה תוכל ג"כ להמנות לדבר מצוה הלזו, היינו חלק מצוה בל[...]. והן בשילם מעות והן בהתנהגות אחר אריכות ימי' כאשר יבו[אר] למטה, הכל כאשר לכל לא יפול דבר מזכות כל א' מהחבורה וכסף מקנתה תתן ג"כ כפי חוות דעת הגבאים ועיני החברה.¹⁵¹

ה. מחוקותינו לא נסוג ועל משמרתינו נעמדנה, להשלים [...] ללמוד כל אחד את חלקו והנחלק לו מהבאים הנבררי[ם], מסכת שירצה כל אחד מהחברה ללמוד בכל יום ויום בלתי תת מגרעות חלילה, ואונס רחמנא פטריה.

ו. דרשו מעל ספר החיים אנחנו אלה פה היום כולנו חיים עת יבא פקודתו של אחד מהחברה ח"ו להחזיר נשמתו אל אשר נתנה מחויבים כאו"א מהחברה י"נ¹⁵² ללמוד שס"מ לעלוי¹⁵³ נשמתו ולסיים השס"מ בין כולנו ביום כלות שלושים, וכפי שיחלקו¹⁵⁴ הגבאים לכ"א, ובכל הי"ב חודש יאמר כ"א אחר לימודו יה"ר הנדפס לאחר משניות לזכר נשמתו לאור באור החיים.

ז. והיה לבאר אשר אחר אריכות ימיו יקח הגבאי מעזבונו אשר יעזב לא פחות מחצי לי"פ¹⁵⁵ לתוך קופת החברה.

ח. בצדקה תהי' לנו, רק באופן שביום היא"צ¹⁵⁶ ילמדו החברה בשס"מ שם הנפטר לעלוי נשמתו, ויבולע המות לנצח ומחה ה' דמעה מעל כל פנים אכ"ר.

ט. זכרו תורת משה עבדו ללמוד וללמד והימים אשר נגבלו בהם הסיום אם אחד מהחברה לא יסיים שיע[ו]רו אשר עלה על גורלו הן בשס"מ והן בתלמוד יתן קנס בעד כל דף מהמסכת או בעד כ"פ¹⁵⁷ משניות שלא למד חמשה פארים,¹⁵⁸ אך להגבאי יאמר ל' יום קודם הסיום שיחלקם להחבורה.

י. צדקה תהי' לנו, כי יתן כאו"א מאתנו עשרה פארים לחודש לקופת החברה. ויום משתה ושמחה ליהודים¹⁵⁹ אשר בששון נגילה ונשמחה בו, יום משתה ושמחה זה יום סיום הש"ס כמאמר חכמז"ל¹⁶⁰ כד מסיימנא מסכת עבידנא יומא טבא לרבנן, כל אחד מאתנו יתן חצי בישליק¹⁶¹ על הוצאות הסעודה לכבוד היום ולסיום השס"מ עשרים פ'¹⁶² לכל א'.

יא. לאשר ולקיים ככל התקנות הנז' קוה קוינו אל ה', הילד יולד למז"ט לשום א' מהחברה, אם זכר הוא יתן חצי ב"ש¹⁶³ ואם נקבה תלד בכפלים, בר מצוה חמשה פעמים ח"י פ', עולה לתורה קודם החופה עשרה פעמים ח"י פ', חלאקי ג' פעמים ח"י פ'

¹⁵¹ השווה לעיל הע' 84.

¹⁵² יאיר נרם.

¹⁵³ בכתב היד: לעולי, וכן להלן בסמוך.

¹⁵⁴ בכתב היד: שיחלוק.

¹⁵⁵ לירה פרנסאווי. מטבע צרפתי, שהיה שווה כמאה ועשר אגורות.

¹⁵⁶ היארצייט.

¹⁵⁷ כל פרק.

¹⁵⁸ הפארה היא מטבע. בגרוש תורכי אחד היו ארבעים פארה.

¹⁵⁹ בכתב היד: להודים.

¹⁶⁰ שבת קיח ע"ב.

¹⁶¹ בישליק הוא מטבע תורכי בן חמישה גרושים.

¹⁶² פארים. וכן להלן.

¹⁶³ בישליק.

ליד הגבאים על קופת החברה ישיבת עץ חיים. הגבאים יהי' נבררים בכל שנה ושנה עפ"י עשרה אנשים הנכבדים שבחבורה.

אלו התקנות קבלנו עלינו אנחנו ישיבת עץ חיים חבורת הצדק ש"ס ומשניות בלונ"ה¹⁶⁴ לאשר ולקיים ככל הכתוב בספר הזה ליסוד תיקון החברה כיתד בל תמוט, וזכות תורתנו הקדושה וזכות כל הצדיקים התנאים ואמוראים וזכות ארץ הק' יגן עלינו להוציא לאור את מפעלותינו הנשגבה הזאת, לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תורתנו הקדושה. ובא לציון גואל ב"ב אכי"ר סלה. נעשה ונגמר בט"ו לחודש זיו תרמ"ז לפ"ק פעי"ק צפתוב"ב.¹⁶⁵

[כאן באה רשימת מסכתות התלמוד ומסכתות קטנות ולצידן שמות החברים שקיבלו על עצמם ללומדן]

אנחנו אלה העומדים על הברכה הנקובים בשמותינו הבאים בברית יחד באגודת חבורתנו ואגודתנו על ארץ יסדה חברה משניות בביהמ"ד הרה"צ מאווריטש זללה"ה לאשר ולקיים ככל התקנות החקוקים בספר החיים בלי תת מגרעות באעה"ח פעי"ק צפתובבא"ס.¹⁶⁶

[כאן באה רשימה של עשרים וחמישה חותמים]

אנחנו אלה פה היום קבלנו עלינו הח"מ בעזרת האל יתברך ויתעלה ללמוד תלמוד ששה סדרי משנה ולאשר ולקיים ככל התקנות החקוקים בספר הזה מרישא לסיפא בלי תת מגרעות ח"ו, ובזכות זה ובא לציון גואל ובימינו תושע יהודא וישראל באעה"ח פעיה"ק צפתובבא"ס.

[כאן באה רשימה של עשרים וחמישה חותמים]

אנחנו אלה הח"מ באנו בברית יחד באגודת חברתנו חבורה לומדי ש"ס ומשניות בביהמ"ד של הרה"צ מאווריטש זללה"ה וקבלנו עלינו את ידידנו הרה"ח וכי¹⁶⁷ מו"ה זיידיל ב"ר דוד מראמין נ"י והרה"ח וכי' מו"ה אברהם חיים נ"י להיות גבאים על שנה כמבואר בהתקנות, להיותם מנהלי חבורתנו באמונה בחפץ ורצון לבבינו, ועל פיהם ישק כל התנהגות החבורה, ועליהם מוטל לעיין ולהשגיח בצרכי החבורה לטובת ויסוד החבורה, ובזה כל אחד על מקומו יבא בשלום וה' יברך את עמו בשלום, וע"ז אתון, באעה"ח יום י"ג סיון תרמ"ז לפ"ק פעי"ק צפת].

[כאן באה רשימה של שלושה עשר חותמים]

תקנות חברת ש"ס ומשנה של בית המדרש האר"י בצפת

רבה של צפת הרב אריה ליב זילברמן (הנ"ל) פעל לשיפוץ בית המדרש הגדול של האר"י במקום. חנוכת בית המדרש הייתה בד' בטבת ת"ש. חודשיים קודם, בי"ז במרחשון ת"ש (1939), נכתב פנקס קצר של בית המדרש, ובו עמוד פתיחה אנונימי

¹⁶⁴ בלב ונפש חפצה.

¹⁶⁵ פה עיר הקדש צפת תיבנה ותיכונן במהרה בימינו.

¹⁶⁶ באנו על החתום פה עיר הקדש צפת תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן סלה.

¹⁶⁷ כך גם להלן בסמוך. אולי צ"ל: וכי'.

המתאר את חשיבותו ההיסטורית של בית המדרש ואת אלה שטרחו לשיקומו, וכן סדרת תקנות של בית המדרש ותקנות חברת ש"ס ומשנה שנוסחו כפי הנראה על ידי הרב זילברמן. אין בפתיחה כל רמז לתקנות הבאות בהמשך, מכל מקום טבעי הדבר שלקראת סיום שיפוץ המבנה וחידוש הפעילות הדתית בו תהא התעוררות לנסח תקנות מתאימות. לימוד התלמוד היה עצמאי, ואילו לימוד המשנה היה במשותף וסיום המשנה היה קבוע בתאריך ה' אב, יום פטירת האר"י.¹⁶⁸ תקנות חברה זו כלליות ביותר, אין בהן חיובים רבים וכדרכן של תקנות מאוחרות נעלמים מהם קנסות ואיומים אחרים. לא ידוע כמה זמן נמשך הלימוד.

הפנקס מצוי בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים, ומספרו IL/Sa III/3/a. להלן יועתקו עמוד הפתיחה ותקנות חברת הש"ס ומשנה.

בעזהשי"ת

ספר הזכרון והתקנות מביהמ"ד הגדול של רבינו האר"י זיע"א טו"ב מר"ח¹⁶⁹
תרנ"ן לפ"ק

פתיחה

בשנות קדם ימי הזוהר ההוד והקדוש של עי"ק צפת תו"ב הימים שבהם חי רבינו הק' האר"י זיע"א מרא דרוזין סתרי תורת הקבלה מאור הגנוז ומרן רבינו הק' הב"י בעל הש"ע זיע"א ועמהם עוד גדולי ישראל מאורי אור האומה, שלש מאות רבנים גאונים וקדושים. בעת ובעונה ההיא היה המקום הקדוש הזה שדה תפוחים ועוד עצי גן נחמדים. ומנהגו של רבינו הקדוש האר"י זיע"א היה לקבל שבת מלכתא בשדה חקל תפוחין קדישין והיה עולה ובא בכל עש"ק על אדמת קודש הזאת לקבל פני שבת מלכתא. ואחרי העלותו של עמוד האש שעליו נשען בית ישראל כ"ק מאורינו רבינו האר"י הקדוש זיע"א הסכימו גדולי התורה שבזמן ההוא והקימו על אדמת קודש זו בית תפלה בקדושת ביהכנ"ס ובית תפלה בקדושת ביהמ"ד. ובמשך הזמנים נבנו מחדש בתקונים שונים, ומאז ועד היום עומדים לנס שני עמודי העולם הביהכנ"ס הגדולה של רבינו האר"י מצד אחד וביהמ"ד הגדול של רבינו האר"י זיע"א מצד שני שבהם התפללו רבני העיר וכל גדולי ישראל ומשמשים תמיד למקומות מרכזיים קדושים לתורה ולתפלה.

וקבלה בידנו מה ששמענו מכ"ק מרא דאתרא הרב הגאון רבי רפאל זצלה"ה האב"ד דעי"ק תו"ב שהוא בעצמו שמע מפומא קדישא של מרא דאתרא הרב הגאון רבי שמואל העליר זצלה"ה האב"ד דעי"ק שעשה שו"ת מן השמים לדעת ביחוד המקום שעליו עמד רבינו הק' האר"י זיע"א תמיד בעת קבלת שבת, והראו לו מן השמים חזיון שהאר"י הק' עומד ומקבל שבת וראה היטב את המקום והוא בתוך הביהמ"ד הגדול ומזה ידע שכאן הוא המקום הקדוש וקנה לו את המקום ההוא בבית המדרש, וכן שמענו את זה מעוד זקנים שבימינו.

בזמן האחרון נתקלקל בנין הבימ"ד מרוב יושנו עד שנהיה למקום סכנת מפלת ממש, וברוך ה' אשר לא השבית גואלים הוא ניהו כבוד הגאון מרא דאתרן רבי אברהם ליב האב"ד שליט"א שטרח בכל כחו להמציא הכסף רב הדרוש, וכבוד הרה"ח הנכבד הר'

¹⁶⁸ בבתי הכנסת החסידיים בצפת אין אומרים עד היום ביום זה תחנון, ובעבר נהגו ללבוש בגדי חג, לערוך סעודה ולהרבות בהדלקת נרות. ראה זילברמן (לעיל הע' 135), סע' ח, מז.

¹⁶⁹ זכותו יגן עלינו אמן, י"ז מרחשון.

יצחק שליט"א בהר"ר דוד סגל ז"ל שטרח בכל כחו בהשגחה מעולה בכל ענפי מלאכת קודש זו. זכרה להם אלקי לטובה. וברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לראות גמר בנינו של מקום מקדש זה. ויה"ר שנזכה לראות בבנין בית מקדשנו בבית הבחירה בבאכ"ר.

תקנות החברה ש"ס ומשניות

א. המתפללים בביהמ"ד וכן כל איש החפץ חיים להיות נמנה לדבר מצות ה' ברה, אעפ"י שאנו מהמתפללים הקבועים, כלם אהובים כלם ברורים כלם קדושים לעשות רצון קונם להאיר באור החיים בלימוד סדרי משנה וש"ס וכל הבא לטהר מסייעין אותו. וגדולה תורה שבזכותה הקב"ה מציל את ישראל מן היסורים ושורה עליהם רוח"ק, גדולה תורה שמאירה ללומדיה בעוה"ז ובעוה"ב, גדולה תורה שבזכותה ישראל נגאלין מן האומות שנאמר זכרו תורת משה עבדי וכתוב אחריו הנה [אנכי] שולח לכם את אלי' וגו'.

ב. בכל שנה ושנה יחולק סדר למוד הש"ס בין החברים להתחיל ולגמור ולחזור חלילה וסיום הש"ס יהיה אי"ה בכל שנה ביום י"ט כסלו¹⁷⁰ שבו יחוג חג הסיום בסעודה ושמחה בהתרוממות רוח ונפש.

ג. שיעור משניות ילמדו בתוך הביהמ"ד במקום הרנה והתפלה מדי יום ביומו וסיום המשניות יהיה אי"ה בכל שנה ביום ה' מנ"א, ההילולא הקדושה של רבנו הקדוש מרא דביתא מרן האר"י זיע"א.

ד. בעת לימוד המשניות יזכרו את היאצט' של כל אלה שמעזבונם לקחנו עבור בנין ביהמ"ד כרשום להלן בהזכרונות, ואת היאצט' של כל איש ואשה שיהיו חברים לדבר משנה זו ע"י כסף מקנתם כפי השתותם עם ההנהלה, ויהיה נרשם בספר הזה את כל התנאים של החבר עם ההנהלה כדלהלן:

1 לימוד משניות רק ביום היאצט' 2 לימוד משניות כל שלשים 3 לימוד משניות כל השנה הראשונה 4 מתפלל קבוע ואמירת קדיש כל השנה 5 הדלקת נר תמיד כל השנה 6 הדלקת נר תמיד רק בשעת התפילה ערב ובקר ובעזה"י יתקיימו בכל משפטיהם וחקותיהם בדיוקנות כראוי ויה"ר שחפץ ה' יצליח בידנו ויהיה נועם ה' עלינו ויכונן מעשה ידנו ונזכה לראות בבנין בית תפארתנו בב"א.

בעזה"י

חבר אני לכל אשר יראוך

אנחנו העומדים על ה[...]. החתומי[ם] מטה מתכבדים לבוא בברית האגודה חברה ש"ס ומשניות כפי התקנות. ויהי נועם ה' עלינו ומעשה ידנו יכונן ונזכה לשבת בבית ה' לאורך ימים יגדיל תורה ויאדיר ולא ימוש התורה מפינו מפי זרענו וזרע זרענו אמר ה' מעתה ועד עולם כיר"א.¹⁷¹

[כאן באה חתימת שישה חברים ובראשם הרב אריה ליב זילברמן]

¹⁷⁰ יום שחרור האדמו"ר השני של חב"ד, רש"ז מלאדי, מהכלא. כנראה יש כאן השפעה של

חסידות זו.

¹⁷¹ כן יהי רצון אמן.

סיכום

ממקורותינו בעת החדשה עולה, כי החל מהמאה ה"ז הייתה התעוררות ללימוד המשנה במנותק מהתלמוד. ההתעוררות נבעה ממספר גורמים: א. השקפות שהפיצו חכמי ישראל, ובראשם המהר"ל ותלמידיו, בדבר התועלת החינוכית-פדגוגית שבלמוד המשנה; ב. השקפות המקובלים, ובראשם מקובלי צפת בימי האר"י, על-אודות החשיבות הקבלית שבלמוד זה; ג. בעקבות המצאת הדפוס היו כרכי ש"ס משניות בהישג ידו של כל אדם, שכן אלה נדפסו והופצו בכמות רבה ובמתכונת המותאמת לצורכי הלומד (ציון הימים, פורמט מיוחד להולך בדרך); ד. פרשנות למשנה שחיברו חכמי האחרונים, ובראשם הרע"ב, שהקלה על הבנת המשנה, לשונה ותוכנה. התעוררות זו לא חדרה כמעט למסגרת עולם הישיבות, שבהן המשיכו להקדיש את רובו ככולו של היום ללימוד התלמוד, אך היא חדרה לחוגי בעלי הבתים שבבתי הכנסת.

בבתי כנסת רבים בעלי בתים קיבלו על עצמם ללמוד בהתמדה יום יום, סמוך לתפילת שחרית או ערבית, פרק משנה, ולשם כך התאגדו סביב מוסד 'חברת משניות'. למוסד זה היו מספר תועלות: היחיד נכנס למסגרת של קבוצה שבדרך כלל נסתייעה במורה ומלמד, דבר שהביא לחיזוק הלימוד שלו, הן מבחינת עצם הלימוד וההתמדה בו הן באשר להבנת הנלמד; במסגרת כזו הובטח לכל חבר (וחברה) שילמדו משניות לזכרו לאחר פטירתו; ולבסוף, הלימוד המשותף יצר גם מסגרת חברתית של מפגש קבוע ותדיר של חברי הקבוצה ושל סעודות סיום וכדו'.

הפנקסים של חברות המשנה והתקנות שניסחו ראשיה זורעים מעט אור על הלומדים, על דרך הלימוד ועל החבורה. כדי לחזק את משמעת החברים ואת הלימוד הקבוצתי מצויים תדיר בתקנות איומים של קנס ואף הרחקה מהחברה לנעדר מהלימוד, למאחר להגיע או לממהר לצאת. תופעה רחבת היקף הייתה חבורה הלומדת משנה במסגרת קבועה תוך כללי משמעת מנוסחים בכתב ובתשלום שבועי או חודשי, אף שבשל צוק העתים נשתמרו רק מעט פנקסי חברות משנה. רוב הפנקסים שנשתמרו הם של קהילות בארצות מזרח אירופה ומיעוטם ממרכז, והדבר מעיד על המקומות שבהם היו חברות משנה. לעומת זאת, בארצות המזרח ובתימן לא מצאנו תקנות ופנקסים של חברות משנה; ייתכן שבאזורים אלה לא היו ארגונים מסודרים וממוסדים ללימוד משנה, אף שיש עדויות לכך שגם במקומות אלה היא נלמדה בקבוצות.

ללימוד משנה יש חסרונות או בעייתיות מסוימת, שכן מצויות בה דעות הסותרות להלכה הפסוקה, יש בה מלים קשות, המשניות אינן מסודרות תמיד לפי ההגיון הפשוט, ובלמוד עצמו יש מעט התרגשות הנובעת מתוך הטקסט והמסוגלת לשמש אתגר למלמד.¹⁷² למרות כל זאת, הלימוד במסגרת חברת משניות החזיק מעמד במשך מאות שנים, משום שהמשנה הייתה נוחה להילמד; היא מחולקת ליחידות קצרות של פרקים ומשניות העומדים בפני עצמם ויכולים להילמד בזמן קצר יחסית, ונצמדו אליה

¹⁷² שאלת מעמדו הפדגוגי של לימוד המשנה בחינוך היהודי בבית הספר, ב'חדר' ובתלמוד התורה ראויה לדיון דידקטי מעמיק, אך זה חורג ממחקרנו שהתמקד בבחינה היסטורית ובניסיון לברר את המקום שתפס לימוד המשנה בחברה היהודית ולתארו תיאור דיאכרוני. (ראה למשל י' שוורץ, הוראת תושבע"פ הוראת משנה ותלמוד בחינוך הישראלי באספקלריא של תוכניות הלימודים והספרות הדידקטית, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ב, עמ' 73-120, ובביבליוגרפיה שם).

פרשנים בסיסיים מתאימים. במשנה גם קל להגיע לידי סיום - של מסכת או של סדר, ובתקופת זמן קצרה יכול הלומד להרגיש שיש בידו הישג אמיתי. וכך היא מצאה דרכה לשולחנה של אוכלוסיית ביניים רחבה, שנמצאה בין פשוטי העם שהסתפקו באמירת תהלים לבין הלמדנים שהשתתפו בחברת ש"ס תלמוד.

פנקסי חברות משנה הנזכרים במאמר

אבריטש = ארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים, IL/Sa III/3K (מועתק במאמרנו).

אויברווישווה = המחלקה לכתבי יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, Heb. 8⁰5338.

בית מנוחה = תקנות חברת משניות שבבית הכנסת 'בית מנוחה לזקנים גלמודים', תל אביב (לאחר תרצ"ח).

גומבין = י"ל זלוטניק, 'שרידים מקהילת גומבין', רשומות, ג (תש"ז), עמ' 217-225. גרודנה = המחלקה לכתבי יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, Heb. 4⁰192 (מועתק במאמרנו).

יאסי = צילום הפנקס מצוי בכתב העת באר יצחק, ב (תשנ"ג), עמ' 67-69. מולדובה = י' גלר, 'תקנות "חברות משניות" בעיירות מולדובה', סיני, סג (תש"ס), עמ' רלא-רלט.

סיגעט = תקנות דער חברה משניות פאן דער חבורה מחזיקי תורה (ביידיש), סיגעט תרע"ג.

קובנה = המחלקה לכתבי יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, בירושלים, Heb. 4⁰717.

קשר ישראל = תקנות חברת משניות ועין יעקב בבית הכנסת 'קשר ישראל' ברוהד איילנד (באנגלית), בתוך: I. M. Goldman, *Lifelong Learning among Jews*, New York 1975, pp. 256-258.

ראדושקוביץ = המחלקה לכתבי יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, Heb. 4⁰636.

רג'ו = תקנות חברת נשמת חיים, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, IT 1.

שושין = קטעים מתקנות חברת משניות, בתוך: I. L. Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1772-1844*, New York 1970, pp. 192-193.

תפארת ישראל = תקנות חברת משניות בבית הכנסת 'תפארת ישראל' בבלטימור (באנגלית), בתוך: I. M. Goldman, *Lifelong Learning among Jews*, New York 1975, pp. 259-260.